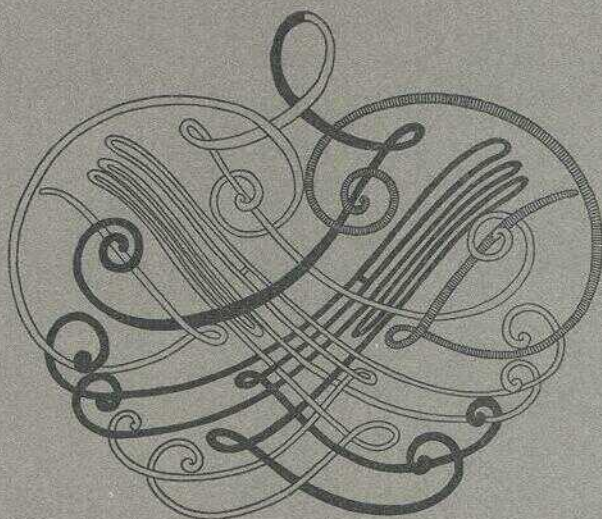
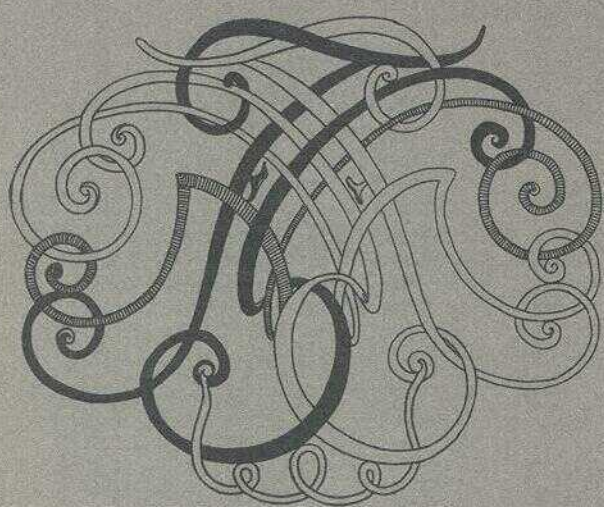

Bulletin KNOB

5

JAARGANG 75 | NOVEMBER 1976

Inhoud

- C. C. G. QUARLES VAN UFFORD
Architectuur of historie — dat is de kwestie 267
- Brief van Minister mr. H. W. van Doorn aan de
Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-
Generaal van 7 september 1976 275
- Brief van de KNOB aan de Vaste Commissie
voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 276
- Brief van mr. F. de Gou aan de voorzitter van het
bestuur van de KNOB 277
- B. VAN HAERSMA BUMA en R. J. WIELINGA *
Het Huis Voormeer te Heerenveen 278
- H. A. B. VAN SOEST
Het goudleer in Huize Voormeer 297
- H. JANSE *
Zeventiende- en achttiende-eeuws vensterglas 303
- In Memoriam mr. G. J. Kalf 304
- KNOB 305
- Archeologisch Nieuws 309
- De Museumdag 319

* Bijdrage m.m.v. de Rijksdienst voor de Monu-
mentenzorg

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorter-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

*Drs. A. L. L. M. Asselbergs, J. M. Bos, ir. P. van
Dun, dr. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld,
drs. Meta A. Prins-Schimmel, dr. J. G. N. Renaud,
ir. H. J. F. de Roy van Zuydewijn, drs. W. H. Vroom*

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monu-
mentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek,
en van de Nederlandse Museumvereniging

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredac-
teur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van
Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst
voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert
(redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C.
Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud,
prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv,
Amsterdam 1003. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.
Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB
en van de Nederlandse Museumvereniging.

Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van
beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris*
van de desbetreffende vereniging: voor de KNOB: de
Poorterstraat 22 te 's-Gravenhage; voor de Ned. Museum-
vereniging: Toneelmuseum, Herengracht 168 te Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 35,—; student-lid KNOB f 20,—; instelling,
vereniging, enz. lid KNOB f 60,—; lid KNOB, tevens lid
Ned. Museumvereniging f 25,— (onder toezending van
één exemplaar van het Bulletin); lid Ned. Museum-
vereniging f 20,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een accept-
girokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart.
Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert,
Dellaertlaan 15, Badhoevedorp, tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill, Oude
Rijn 33a, Leiden, tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzoover voorradig) f 7,50 per
aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Bijdragen

Auteurs worden verzocht bijdragen voor het Bulletin KNOB
in tweevoud te zenden aan de hoofdredacteur, Brouwers-
gracht 54 bv, Amsterdam 1003. Een zorgvuldige voorberei-
ding van het manuscript vergroot de kans op een snellere
opname; richtlijnen voor auteurs kunnen worden aange-
vraagd bij de redactie.

ARCHITECTUUR OF HISTORIE — DAT IS DE KWESTIE

DE RESTAURATIE VAN PALEIS HET LOO KRITISCH BESCHOUWD

C. C. G. QUARLES VAN UFFORD

Men kan niet stellen, dat de problemen die zich bij het restaureren van monumenten voordoen behoren tot het soort van zaken waarover veel mensen plegen wakker te liggen. Dat de overheidsplannen met betrekking tot de restauratie van paleis Het Loo tot een strijdvraag hebben geleid waarover zelfs de Tweede Kamer zich wenste uit te spreken, mag daarom als een uitzonderlijke gebeurtenis worden beschouwd¹. De grote aandacht, die door pers en parlement aan deze kwestie is besteed, heeft een verheugende versnelling in het denken over de betekenis van de monumentenzorg teweeggebracht. Te meer, waar in dit geval niet de onvergelykbaar hoge restauratiekosten het kernpunt der discussie uitmaken, maar de principes, die aan het restauratieplan ten grondslag liggen. Wij staan immers — zoals een parlementariër het kernachtig uitdrukte — voor de keus tussen een wit (gepleisterd) paleis met een landschapstuin of een rood (bakstenen) paleis met een geometrische tuin; dat is een keus tussen twee totaal verschillende werelden. De voorstanders van de door restauratie-architect Van Asbeck ontwikkelde plannen zien het paleiscomplex als een door latere wijzigingen geschaad architectonisch gegeven, dat mede met het oog op zijn toekomstige bestemming van Oranje-museum in zijn oorspronkelijke 17de eeuwse vorm moet worden teruggebracht. De tegenstanders van deze opzet zien het paleis veeleer als een cultuurhistorisch monument waarvan de huidige gedaante en entourage zoveel mogelijk moeten worden behouden, omdat juist hieraan de ontwikkelingsgang van twee en een halve eeuw vorstelijke bewoningsgeschiedenis kan worden afgelezen. In wezen gaat het bij deze discussie om de vraag of het historisch kader voor een Oranjemuseum nog moet worden geschapen of dat dit bij uitstek reeds aanwezig is. Met andere woorden, wat behoort hier te pre-

valeren, de architectuur of de historie? De heftigheid waarmee over deze zaken wordt gedebatteerd wijst op de noodzaak van een principiële bezinning over de uitgangspunten en doelstellingen van de monumentenzorg, in het bijzonder aanzien van gebouwen die een belangrijke rol in onze vaderlandse geschiedenis hebben gespeeld. In de volgende regels wil ik trachten enkele gedachten hierover op papier te zetten.

Behoud als doelstelling van de bescherming

Allereerst herinner ik aan de aanhef van de Monumentenwet van 1961, waarin sprake is van de wenselijkheid „bepaligen vast te stellen tot het behoud van monumenten van geschiedenis en kunst”. Bij de omschrijving van het begrip „monument” wordt in artikel 1b nadrukkelijk onderscheid gemaakt tussen zaken, welke van belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde, en zaken, die hun belang ontleenen aan de daaraan verbonden geschiedkundige herinneringen. In het eerste geval verwijst de wet meer in het bijzonder naar de architectonische kwaliteiten van een gebouw, in het tweede geval naar de betekenis, die een gebouw kan hebben als visueel getuigenis van het verleden, als plek van geschiedenis. Aangezien veel mensen het begrip „monument” vaak nog te uitsluitend relateren aan een „mooi oud gebouw” is het goed hier te beklemtonen, dat de wetgever met name ook gedacht heeft aan de bescherming van zaken, die niet in de eerste plaats „mooi” zijn maar evocatief voor een bepaalde maatschappelijke of historische ontwikkeling.

Wanneer het architectonisch of historisch belang van een gebouw is onderkend — vanzelfsprekend kunnen ook beide aspecten een rol spelen — en de wettelijke bescherming door de plaatsing op de monumentenlijst is geregeld, staat men voor de moeilijke opgave het monument ook in materieel opzicht voor de toekomst veilig te stellen. In veel gevallen blijkt het noodzakelijk de door ouderdom, verwaarlozing of vermindering ontstane gebreken door bouwkundige ingrepen te

¹ Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1975-1976, 33, 17 juni 1976 (afgedrukt in *Bulletin KNOB* 75, 3/4 (1976), 165 e.v.).

ondervangen of te herstellen. Gelet op de geciteerde aanhef van de wet kan het daarbij in principe slechts gaan om maatregelen gericht op het behoud van het monument. Restauratie is daarom nimmer een doel in zichzelf maar uitsluitend middel om het voortbestaan van het object te verzekeren. Dit acht ik het alles bepalende uitgangspunt voor de rol die een restauratie-architect behoort te spelen, een rol van dienstbaarheid aan het behoud van het architectonisch, c.q. (cultuur-)historisch gegeven dat aan zijn zorg wordt toevertrouwd. Vanwege de complexe problemen, die zich hierbij kunnen voordoen, is voor de ontwikkeling van een restauratie-plan in veel gevallen een interdisciplinaire aanpak geboden, waarbij zowel de bouwtechnische als de kunst- en cultuurhistorische aspecten in beschouwing worden genomen.

Pluriformiteit als kenmerkende eigenschap van monumenten

In de praktijk van het restaureren is het allerm minst eenvoudig om vast te stellen hoe en wat behouden moet worden. Dit hangt samen met de veelvuldige veranderingen en verbouwingen, die zich in de loop van de tijd aan oude gebouwen hebben voltrokken. De degelijkheid der gebruikte materialen heeft veel gebouwen dikwijls voor eeuwenlang gebruik geschikt gemaakt. De elkaar opvolgende generaties van gebruikers hebben ieder hun eigen eisen aan de functionaliteit en de vormgeving gesteld, hebben steeds opnieuw en met wisselend resultaat ingegrepen in de omvang, het aanzien en het karakter van de hun ter beschikking staande gebouwen. Zo kregen — om enkele voorbeelden te noemen — romaanse kerken hun hoge gotische koren, veranderden afwerende kastelen in uitnodigende buitenplaatsen, leidde de behoefte aan meer licht en lucht bij woonhuizen tot de vergroting van vensters en ingangspartijen, en was de uitmonstering en inrichting van gebouwen onderhevig aan de steeds wisselende smaak en aan de toepassing van allerlei technische ontwikkelingen. Al met al zijn zeer weinig gebouwen aan ons overgeleverd in de staat waarin zij oorspronkelijk werden geconcipeerd. Een specifiek kenmerk van oude gebouwen is dan ook, dat zij ons veelal een staalkaart tonen van de ontwikkeling in smaak en praktische zin van de gebruikers. De verschillende bouwfases weerspiegelen de voortdurende verandering in het denken en handelen van de mensen en verbinden in onderlinge samenhang het verleden met het heden.

Prioriteiten bij de ontwikkeling van een restauratieplan

Bij de ontwikkeling van een restauratieplan voor zulk een, per definitie complexe structuur spelen verschillende factoren een rol. De volgorde waarin men die factoren laat meespelen acht ik bepalend voor de uitslag van de restauratie. Zo behoren de bijzondere eisen met betrekking tot de bestemming van een monument eerst in aanmerking te worden genomen, nadat het behoud van de eigen waarde en betekenis van het gebouw — het punt waar alles om draait — in het plan is veiliggesteld. Voor de verantwoorde ontwikkeling van een restauratie-opzet kom ik tot de volgende prioriteiten:

- 1) archivalisch en kunsthistorisch onderzoek;
- 2) bouwkundig onderzoek;
- 3) beschouwing van de „redengevende omschrijving” uit de monumentenlijst;
- 4) bepalen van de mutilaties;
- 5) inspelen op de gebruikseisen.

Allereerst zal de bouw- en gebruiksgeschiedenis van het te restaureren object moeten worden uitgezocht om inzicht te krijgen in de kunsthistorische betekenis en de historische functies van het gebouw. Vervolgens zal het gebouw zelf aan een grondig onderzoek moeten worden onderworpen ter vaststelling van de aard en de staat van de constructie. Aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal zal daarbij tevens getracht worden een zo goed mogelijke interpretatie te geven van de in en aan het gebouw aangetroffen gegevens van bouwkundige en decoratieve aard. In de derde plaats zal men zich ervan moeten vergewissen welke overwegingen hebben geleid tot de wettelijke bescherming van het monument. Deze zijn vastgelegd in de zgn. „redengevende omschrijving” op de door de Minister, gehoord de Monumentenraad, vastgestelde Lijst van onroerende monumenten, en bevatten *ipso facto* de randvoorwaarden voor maatregelen tot het behoud van het monument. Met inachtneming van de tot dusver verzamelde gegevens zal in de vierde plaats moeten worden vastgesteld of en in hoeverre te enigertijd aangebrachte wijzigingen de intrinsieke waarde van het monument zodanig hebben aangetast, dat van een kennelijke vermindering moet worden gesproken waarvan het behoud de bedoeling van de restauratie zou kunnen frustreren. Hoewel tenslotte de wettelijke bescherming van een monument zekere beperkingen oplegt aan de gebruiksmogelijkheden, is het blijven functioneren een belangrijke voorwaarde voor

het behoud. Daarom zal bij elke restauratie in de vijfde plaats rekening moeten worden gehouden met de bestemming van het gebouw. Wanneer hiervoor concessies moeten worden gedaan, zijn deze aanvaardbaar, zolang aan de intrinsieke waarde van het monument geen geweld wordt aangedaan.

Historische ontwikkeling als richtsnoer voor restauratie

Hoe moeilijk het is om tot een afgewogen restauratie-opzet te komen, kan men lezen in het boekje *Afbraak of restauratie* van C. A. van Swigchem, dat een goed inzicht geeft in de talloze keuzemogelijkheden en problemen waarvoor de restauratie-architect zich geplaatst ziet. Uit hetgeen de auteur over de achtereenvolgens in praktijk gebrachte restauratieopvattingen meedeelt breng ik hier in herinnering, dat zich na de Tweede Wereldoorlog van lieverlee nieuwe gezichtspunten hebben ontwikkeld waarbij men veel minder dan in vorige tijdvakken geneigd is een gebouw zoveel mogelijk tot één stijlperiode terug te brengen. „Eerder is men thans bereid datgene, wat de opeenvolgende eeuwen aan een gebouw hebben bijgedragen, als zodanig naast elkaar te respecteren. Uiteraard zolang het geen kennelijke verminking betreft”². Ook prof. dr. C. J. A. C. Peeters signaleerde deze ontwikkeling, en wel in zijn toespraak bij de afsluiting van het Monumentenjaar 1975, waarbij hij verklaarde: „De restauratiepraktijken veranderen. Dure en chique restauraties in oude luister worden nog wel eens bedreven, maar zijn niet erg populair, en kunnen bovendien afbreuk doen aan het karakter van het gebouw als historisch ontwikkeld product”³. En in een recent nummer van *Heemschut* verklaarde prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll onomwonden: „In het algemeen geldt het als een achterhaalde visie, om een eeuwenoud gebouw naar de oorsprong terug te restaureren als er in de loop van de tijd veel aan is veranderd dan wel uitgebreid”⁴.

De uit deze benadering sprekende verschuiving in de waardering van onze historische architectuur vraagt van de architect zich bij een restauratieopzet meer nadrukkelijk te laten leiden door de in hout en steen gestolde geschiedenis

dan door bijv. de — architectonisch gezien — sterkste kant van een monument. Hij zal zijn eventuele voorkeur voor een bepaalde stijlperiode moeten onderdrukken en zich meer moeten richten op conservering dan op renovatie. De ouderdom komt met gebreken. Beschouwt men de restauratie als een middel tot behoud, dan zal men die ouderdom koesteren en slechts trachten de gebreken zo goed mogelijk te ondervangen. Restauratie gericht op het verschaffen van de eeuwige jeugd aan een monument, leidt daarentegen tot een vorm van face-lifting, waarbij met het gladstrijken der rimpels ook de eigen zeggingskracht van het historisch gegroeid karakter aan het gebouw wordt ontnomen.

Zo beschouwd lijkt mij het ongedaan maken van latere — niet als verminking op te vatten — bouwfases nog slechts verantwoord in die weinige gevallen waar de kunst van het bouwen heeft geleid tot het bouwen van kunst, waar maten en verhoudingen, geleding en detaillering, constructie of bijv. de uitvoering van een nauwkeurig omschreven program een ruimtelijke, stylistische of technische eenheid hebben doen ontstaan, c.q. een aanzet tot vernieuwing hebben gegeven, die algemeen tot het beste of belangrijkste uit de tijd van ontstaan worden gerekend. Als voorwaarde voor het terugbrengen in de oorspronkelijke staat geldt dan wel, dat dit aan de hand van bewaard gebleven authentieke materialen en gegevens kan worden bewerkstelligd. Deze benadering is slechts van toepassing bij gebouwen, die — ongeacht hun gebruik — als zelfstandige kunstwerken worden beschouwd.

In verreweg de meeste gevallen gaat het bij monumenten echter om historische gebruiksobjecten, die — mooi of niet — getuigen van een verre reis door de tijd. Wie verre reizen maakt, kan veel verhalen. Van een gerestaureerd monument verlangt men tegenwoordig het volledige verhaal en niet slechts een bloemlezing daaruit.

Paleis Het Loo als historisch monument

Volgens de hier geschetste visie op de monumentenzorg moet men wat betreft paleis Het Loo allereerst vaststellen, dat het — naar de termen van de wet — ongetwijfeld gaat om een zaak van algemeen belang, zowel wegens zijn schoon-

in de Ridderzaal belegd door de Stichting Nationaal Comité Monumentenjaar 1975 op donderdag 26 juni 1975, uitgave verzorgd door de vereniging Hendrick de Keyser, laatste pagina.

⁴ J. E. van der Wielen, „Restaureren of conserveren”, *Heemschut* 53, 6 (1976), 104.

² C. A. van Swigchem, *Afbraak of Restauratie — Monumentenzorg in Nederland*, Fibulareeks 14, C. A. J. van Dishoeck, Bussum, 1966, 72-73.

³ C. J. A. C. Peeters, *Het behoud van de kunst — de kunst van het behoud, honderd jaar overheidszorg voor het cultureel erfgoed*. Toespraak tijdens de bijeenkomst

Afb. 1. Paleis Het Loo met gepleisterde gevel en T-vensters met blinden uit de tijd van Koning Willem III en in 1911-14 toegevoegde verdieping op het corps de logis en de aansluitende paviljoens. Prentbriefkaart uit c. 1965.

heid en betekenis voor de wetenschap als vanwege de aan het gebouw en terrein verbonden geschiedkundige herinneringen. Bij restauratie van het complex zal men dus enerzijds moeten streven naar het behoud van de architectonische kwaliteiten en tegelijkertijd moeten proberen de historische noties levend te houden. Wat het eerste punt betreft kan het, naar de thans algemeen aanvaarde opvatting over de wijze van restaureren, in beginsel slechts gaan om het behoud van de historisch gegroeide vorm, eventuele verminderingen daargelaten. Ten aanzien van het tweede punt is het minder eenvoudig een principiële uitspraak te doen, want, waaruit spreken eigenlijk die aan huis en erf verbonden geschiedkundige herinneringen?

Wat dit aangaat wijs ik op een merkwaardig verschil in functie tussen het ex- en interieur van zulk een algemeen bekende vorstelijke residentie. Het exterieur is te beschouwen als publiek bezit, vormt de vanouds vertrouwde achtergrond van de verrichtingen van het staatshoofd. Het inte-

rieur daarentegen is door zijn gebruiksfunctie als privé domein van de vorstelijke familie voor de meeste mensen een terra incognita. De geschiedkundige herinneringen kleven dus in eerste instantie aan het algemeen bekende uiterlijk van huis en tuin en in veel mindere mate aan het inwendige. Bij een op het behoud gerichte restauratie van het paleis lopen de eisen tot respectering van de historisch gegroeide vorm — met name wat betreft het uiterlijk — dus opvallend parallel met het, uit historisch besef ingegeven, verlangen tot behoud van de symbolische waarde van dit „witte paleis in het groen”.

Dat het verschil in betekenis tussen ex- en interieur ook door de vorstelijke bewoners zelf steeds is onderkend blijkt uit de in de loop der tijd aangebrachte wijzigingen. Besloot men tot modernisering van het gebouw dan gold dit ten aanzien van het exterieur steeds voor het totale complex; de publieke functie van representativiteit vroeg immers om een samenhangend beeld. Modernisering van het interieur had steeds een

veel meer incidenteel karakter en gebeurde veelal kamer voor kamer. Juist in de hierdoor ontstane pluriformiteit schuilt een van de boeiendste aspecten van het gebouw. Achter het overwegend laat 19de-eeuwse kleed van het witte paleis vermoedt men, ook zonder enige voorkennis, de vormentaal van een verder verleden, — een vermoeden dat bij binnentreden in het gebouw op tal van plaatsen wordt bevestigd door de uit verschillende tijdperken bewaard gebleven interieurdecoraties.

De restauratie van Het Loo kritisch beschouwd
Bij toetsing van de restauratieplannen voor paleis Het Loo aan het prioriteitenlijstje, dat ik tot uitgangspunt koos voor een verantwoorde ontwikkeling van een restauratie-opzet, kom ik tot de volgende conclusies.

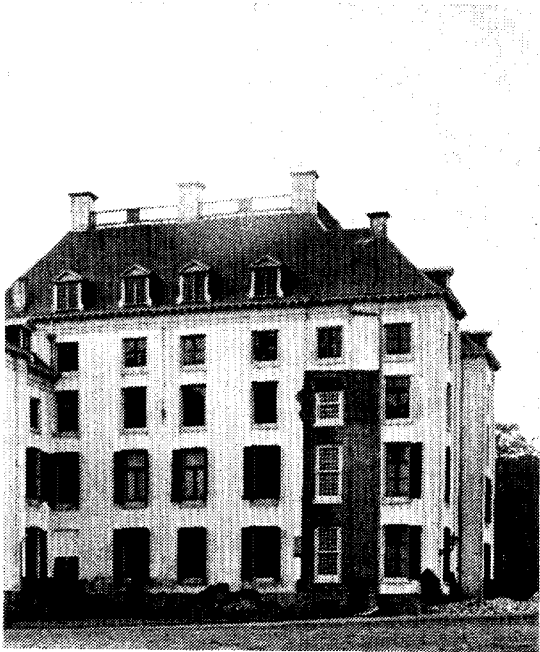
Wat de eerste twee punten betreft, — aan de eisen tot archivalisch en kunsthistorisch onderzoek alsook tot bouwkundig onderzoek lijkt in de restauratieopzet voor Het Loo in veel opzichten te zijn voldaan. Zowel door wijlen C. W. Royaards als later door J. W. baron van Asbeck is met de hulp van achtereenvolgens twee kunsthistorici alles in het werk gesteld om de bouwen bewoningsgeschiedenis en de bouwkundige ontwikkeling van het paleis zo uitvoerig mogelijk te documenteren c.q. te determineren. De wetenschappelijke publicatie van dit tot vele dossiers uitgegroeide bronnenmateriaal acht ik een zaak van groot belang. Wat echter opvalt is, dat bij de uitwerking van de plannen slechts een uiterst selectief en eenzijdig gebruik van de aldus vergaarde kennis is gemaakt. Aan de ontwikkelingen na de 17de eeuw wordt in de definitieve opzet immers nauwelijks enig recht gedaan.

De als derde prioriteit te beschouwen „redengevende omschrijving” op de Lijst van onroerende monumenten bevat ten aanzien van paleis Het Loo o.m. de volgende opgave: „Het in 1685-’86 door Jacob Roman voor Stadhouders Willem III gebouwde en in de daaropvolgende decennia afgewerkte buitenverblijf is een sinds het begin der 19e eeuw geheel witgepleisterd gebouwencomplex, gerestaureerd en met een verdieping verhoogd door C. H. Peters in 1911-1914 voor wat het middendeel betreft. (...) Van de naar ontwerp van Marot aangelegde tuinen, na 1813 in romantische landschapsstijl gewijzigd, zijn bewaard gebleven: ... [volgt een opsomming van beeldhouwwerken]”. Wat opvalt is, dat ten aanzien van de vermelde wijzigingen aan gebouw en tuin uit het begin van de 19de eeuw in geen enkel opzicht een negatief oordeel wordt uitgesproken.

Aangezien deze beschrijving ten grondslag ligt aan de wettelijke bescherming van het complex en daarmee — zoals reeds gesteld — de randvoorwaarden bevat voor de te treffen maatregelen tot behoud, bevreedt het mij te moeten vaststellen dat het door de Minister van CRM geaccordeerde restauratieplan resulteert in een vormgeving, die in hoge mate hiervan afwijkt. Welke zin moet men aan de wettelijke bescherming van een monument toekennen, wanneer de bij uitstek verantwoordelijke minister bevordert, dat de objectief vastgestelde betekenis van dat monument wordt opgeofferd aan een sterk subjectieve restauratieopvatting? De beoordeling van deze kwestie acht ik een zaak van fundamenteel belang voor de toekomst van onze monumenten. Wanneer de restauratieadviescommissie van Het Loo de beleidsbepalende plannen van de architect Royaards bestempelt als „een studiereis van een kunstenaar in het gebied van het verleden, die uitmondt in een visie op de toekomst” en met waardering spreekt van het „sterk persoonlijk en levendig element” dat in deze „subjectieve benadering van het verleden” ligt besloten, geeft zij blijk van een m.i. volstrekt onaanvaardbare visie op hetgeen met een restauratie behoort te worden nagestreefd⁵. De rol van dienstbaarheid aan het behoud, die ik van een restauratiearchitect meende te mogen verlangen, laat immers principieel geen ruimte voor zulk een subjectieve benadering.

Ten aanzien van het vierde punt van mijn lijstje, de bepaling van eventuele mutilaties, wijs ik nogmaals op het zowel architectonisch als historisch belang van het paleis. Om het complex in beide opzichten tot zijn recht te laten komen kan het bij restauratie nodig zijn eventueel storende of schadelijke elementen uit te bannen. Wat de historische betekenis betreft herinner ik aan de reeds genoemde symboolwaarde van het door de geschiedenis getekende exterieur, terwijl de aan de opeenvolgende generaties van bewoners herinnerende diversiteit in stijl van het interieur nadrukkelijk als een verrijking en zeker niet als een aantasting van de oorspronkelijke opzet is te beschouwen. De architectonische waarde wordt, getuige op de algemene waardering voor de historisch gegroeide vorm, principieel niet bepaald door de oervorm van het complex. De aanwezigheid van de, thans het beeld bepalende, witte bepleistering van de gevel en de van groene luiken voorziene

⁵ C. W. Royaards, *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo*, Staatsuitgeverij Den Haag, 1972, 6.

Afb. 2. Paleis Het Loo — Proeve van ontleistering met reconstructie van de 17de eeuwse „Engelse” schuiframen op een travee van de oostelijke zijgevel van het corps de logis. (Foto C. Barton van Flymen, 1976).

T-vensters alsmede de landschappelijke tuinaanleg kunnen daarom onmogelijk als verminkingen worden aangemerkt. Wel kan dit naar mijn inzicht worden gezegd van de omstreeks 1894 aangebrachte uitbouwen aan de achtergevel en de twintig jaar later toegevoegde verdieping op het hoofdgebouw en de aansluitende paviljoens, die het evenwicht in het afgewogen lijnenspel der verhoudingen uit balans hebben gebracht. Deze als zodanig schadelijke en bovendien bouwkundig slecht uitgevoerde ingrepen hebben de architectonische vormgeving wezenlijk aangetast en konden, wat betreft de verdieping, slechts worden toegepast dankzij een aanvechtbare ambtelijke inmenging in het grondwettelijk recht van de Koning zijn Huis — en daarmee toch ook zijn huis — naar eigen goedvinden in te richten. Verwijdering van deze elementen betekent het herstel van belangrijke architectonische waarden en laat het historisch aspect onberoerd. De verhoging van de beide vleugels is daarentegen zo minimaal geweest, dat hieraan niet dezelfde consequenties behoeven te worden verbonden. Meen ik dus slechts enkele toevoegingen als werkelijke mutaties te kunnen betitelen, de architecten

hebben vrijwel alles wat na 1700 tot stand is gekomen als verminking opgevat en in hun restauratieplan ongedaan gemaakt.

Het is, naar men zal hebben begrepen, om principiële redenen, dat ik bij de ontwikkeling van een restauratieplan aan het probleem van de bestemming een vijfde prioriteit heb toegekend. Bij paleis Het Loo blijkt duidelijk een andere weg te zijn gevolgd. De specifieke eisen in verband met de museale bestemming zijn zo voortijdig en zo overheersend in de restauratieopzet betrokken, dat de wezenlijke doelstelling van de restauratie, het voor de toekomst veiligstellen van dit historisch complex, door de gebruikseisen wel op het tweede plan moest geraken. Daardoor konden verschillende, in het kader van de monumentenzorg oneigenlijke factoren een onevenredig zwaar stempel op de plannen gaan drukken.

Tegen de achtergrond van hetgeen ik als visie op de monumentenzorg naar voren heb gebracht is het mij onmogelijk een gunstig oordeel over de voorgenomen behandeling van paleis Het Loo uit te spreken. In meer dan een opzicht past deze niet in mijn, o.m. op de wet gestoelde opvatting over het behoud als principieel uitgangspunt voor een restauratie. De voorgestelde ingrepen hebben immers zo'n rigoreus karakter, dat men eerder de indruk heeft de geboorte van een gloednieuw gebouw mee te maken dan de bestendiging van een oud en door de geschiedenis gevormd monument. Zij getuigen van eenzelfde benadering als waarmee enige jaren geleden, tot schade van ons historisch inlevingsvermogen, de voorgevel van het Haagse paleis Noordeinde van van het door Koning Willem I gegeven aanzien werd beroofd. Ook bij de, thans vrijwel voltooide restauratie van kasteel Het Oude Loo ging men op zulk een drastische manier te werk: aan de restauratie van de noordelijke kasteelvleugel ging de volledige afbraak hiervan vooraf, hetgeen de Monumentenraad verplicht de op de monumentenlijst vermelde datering „waarschijnlijk 16de eeuw” te veranderen in „zeker 20ste eeuw”.

Ten aanzien van de verbouwing van paleis Het Loo door de rijksbouwmeester C. H. Peeters in 1911–14 noemde de architect Royaards het verdrietig en beschamend „dat een belangrijk deel van de schade, die het paleis sinds zijn ontstaan leed, gesteld moet worden op rekening van onze 20e eeuw”. En hij vervolgt: „De verbouwingen die wij thans zo scherp moeten veroordelen, werden gedekt door de hoogste Ne-

derlandse instanties, en welke in de bouwwereld gezaghebbende stemmen hebben zich ertegen verzet?"⁶ Nu de overgrote meerderheid van het parlement en vele gezaghebbende stemmen zich wél — en op niet mis te verstane wijze — tegen de door ir. Van Asbeck uitgewerkte plannen hebben uitgesproken, blijken minister en architect echter doof voor de aangevoerde bezwaren en dreigt de geschiedenis zich op hoogst ongelukkige wijze te herhalen.

Zich verwerende tegen de kritiek op het terugbrengen van de 17de eeuwse situatie wijst Van Asbeck op het behoud van het stallencomplex, de bad- en theetenten in het park, enkele 19de eeuwse interieurs en de oostelijke dienstvleugel, en concludeert: „Uit deze korte opsomming blijkt de grote aandacht die vooral de 19de en 20ste eeuwse architectuur in het geheel van Het Loo heeft gekregen”⁷. Hij gaat hiermee echter volledig voorbij aan de essentie van de kritiek die vooral betrekking heeft op de aantasting van het totale aspect van het paleiscomplex, ten aanzien waarvan de door hem genoemde details — al was het alleen al door hun onzichtbaarheid — geen enkele rol spelen. Eenzelfde onbegrip spreekt uit zijn weerlegging van de bezwaren tegen de reconstructie van de formele tuinaanleg waarbij naar zijn zeggen toch „99% van het in hoofdzaak 19de eeuwse paleispark naar aard en omvang ongerept blijft”⁷. Dat moge waar zijn, maar het zijn niet de uitgestrekte domeinen doch juist die ene resterende procent achter het paleis, die bij de restauratie van Het Loo een rol speelt en het algemeen aspect bepaalt.

Uit het tegenover elkaar stellen van het aan de critici toegedichte „conserveringsplan”, dat alles bij het oude zou willen laten, en het eigen, op de toekomst gerichte „restauratieplan” spreekt nog het duidelijkst hoe weinig genuanceerd de architecten bij hun planning te werk zijn gegaan en hoezeer zij de geschiedenis aan een strikt esthetische opvatting over architectuur ondergeschikt hebben gemaakt. Ter verduidelijking hiervan wijs ik op het volgende.

De huidige gedaante van Het Loo getuigt van een groeiproces waarin drie hoofdstadia zijn te onderkennen:

- 1) de baksteenbouw met Engelse schuiframen uit de tijd van stadhouder Willem III;
- 2) de geblokte bepleistering met empire ramen

en blinden uit de tijd van koning Lodewijk Napoleon;

- 3) de gladde bepleistering met T-vensters en blinden uit de tijd van koning Willem III en koningin Emma (de toevoegingen van C. H. Peters lieten dit laatste aspect goedgeels on-aangeroerd).

Zoals wij zagen hield de modernisering van het interieur geen gelijke tred met die van het exterieur. Hierin bleven vele elementen uit verschillende perioden naast elkaar bestaan met, voor wat betreft het hoofdgebouw, een sterk accent op de 17de eeuw. Zonder zich nu te verdiepen in de geheel verschillende betekenis van resp. het een en interieur van het paleis achtten de architecten zich verplicht de uniformiteit van binnenuit te herstellen. De noodzaak tot het herstel van de bakstenen gevels kwam volgens Royaards immers voort uit het nog op veel plaatsen aanwezige oorspronkelijke (lees: 17de eeuwse) interieur, dat „dringend” om herstel vroeg van de oorspronkelijke raamindeling. Zo was bijv. ten aanzien van de bibliotheek van de stadhouder zoveel omtrent de oorspronkelijke toestand aan het licht gekomen „dat herstel zeker mogelijk is, maar de ramen zijn laat-19de-eeuws, zogenaamde T-vensters. Men zou deze kunnen terugbrengen tot de vroeg 19de-eeuwse empire-ramen, waaruit ze vermaakt zijn. Maar het herstelde Marot-interieur vraagt hier om de oorspronkelijke 17de/18de-eeuwse roeeverdeling der zogenaamde Engelse schuiframen” die men „onmogelijk op de ene plaats wel en op de andere plaats niet (kan) herstellen”⁸. En zo was de cirkel rond. Waren tenminste vijf generaties Oranjes moeiteloos in staat om vanuit de 17de eeuwse interieurs door 19de eeuwse ramen naar buiten te kijken, de architect was dit niet. Het zijn dit soort ongenueerde benaderingen, die het gebouw de geloofwaardigheid van zijn historisch verleden zullen ontnemen, een ontwikkeling waartegen ik mij ernstig meen te moeten verzetten.

Hoe merkwaardig het ook moge klinken, de beste analyse van de waarden die bij de restauratie van Het Loo in het geding zijn is afkomstig van een lid van de restauratieadviescommissie. Ik doel hier op Prinses Beatrix, die in het voorwoord op de posthuum uitgegeven studie van de architect C. W. Royaards o.m. het volgende opmerkte:

⁶ Royaards, *op. cit.*, 12.

⁷ J. B. van Asbeck en A. M. L. E. Erkelens, „De restauratie van de luthof Het Loo”, *Bulletin KNOB* 75,

3/4 (1976), 138.

⁸ Royaards, *op. cit.*, 56 en 10.

„Het karakter van een huis wordt bepaald door de bouwmeesters en vervolgens door de mensen die het bewonen. Verschillende generaties zullen steeds opnieuw een eigen stijl aan die bewoning geven en misschien ook ingrijpen in de vorm van het gebouw zelf. Zo wordt de geschiedenis van een huis het verhaal van zijn bewoners. Het Loo is een paleis, waar dit verhaal bijzonder duidelijk in te ontdekken en te herkennen is, en dit ondanks de zeer ver doorgevoerde mo-

dernisering aan het begin van deze eeuw. Het is de lange, boeiende historie die vandaag voor ons de grote waarde van dit gebouw bepaalt”⁹.

De voorgenomen ontmanteling van paleis Het Loo zal deze waarde volstrekt te niet doen en de visuele samenhang tussen verleden en heden verbreken.

⁹ Royaards, *op. cit.*, 5.

SUMMARY

The restoration of the former royal palace of *Het Loo*, planned by the architect C. W. Royaards and developed by him between 1957 and his death in 1970 and since then by the architect J. B. van Asbeck, has recently been the subject of widespread discussion. The supporters of this plan wish to see the building and the gardens reconstructed in the seventeenth-century style, whereas their opponents advocate preservation of the form given to the complex in the course of the nineteenth century. Despite the criticism of many experts and the rejection of the plans by Parliament on 17 June 1976, the Minister of Culture has decided that the architects' ideas should be carried out.

Referring to the Monument Act of 1961, which is based on the desirability of taking measures for the preservation of monuments pertaining to history and art, the present author considers that the primary task of a restoration architect is to be subservient to the preservation of the architectonic or history entity entrusted to him. One of the specific characteristics of old buildings is that they show us a pattern of the development of the taste and practicality of their successive inhabitants. Although there was formerly a tendency to restore a building as much as possible in a single style, since the Second World War the view that the contributions of successive centuries to a building

should be respected has predominated. Injudicious elimination of later phases of construction can destroy the coherence between the past and the present.

For a justified development of a restoration plan, priority should be given to the following:

1. archival and art historical research,
2. architectural investigation,
3. evaluation of the official motivation for the registration of the building as a monument,
4. determination of the mutilations to the building, and
5. consideration of the requirements imposed by the use to which the building is to be put.

By giving much higher priority to the fifth point and feeling obliged to adapt the nineteenth-century exterior of *Het Loo* to the seventeenth-century interior, the architect denies the important architectonic development the building has undergone during the monarchy since the beginning of the nineteenth century. The author is therefore strongly opposed to the projected restoration.

Fig. 1 shows the palace in its present form, Fig. 2 the east façade of the main building, where the architect has demonstrated his intentions by the partial removal of the layer of plaster and reconstruction of the seventeenth century windows.

MINISTERIE VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK

De heer Voorzitter van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal, Binnenhof 1a
's-Gravenhage

Restauratie van Paleis Het Loo te Apeldoorn	<i>kenmerk</i> M.M.A./Mo 186.627	<i>Rijswijk, Steenvoordelaan 370, tel. 070-94 92 93 7 sep. 1976</i>
---	--	---

In de zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal op 17 juni j.l. heeft een meerderheid mij in overweging gegeven af te zien van het voornemen het Paleis Het Loo te Apeldoorn terug te brengen tot de staat, die het gebouw aan het einde van de 17e eeuw heeft gehad.

Daardoor zou naar het oordeel van deze meerderheid een groot stuk bouw- en wordingsgeschiedenis van het paleis verdwijnen. Voorts verklaarde een meerderheid van de Kamer zich tegen het voornemen achter het paleis de geometrische baroktuin te herstellen, zoals door mij wordt voorgestaan.

De in de Kamer aangevoerde argumenten ten gunste van een herstel van het Paleis Het Loo in de uitwendige vorm, die het paleis in de 19de eeuw heeft verkregen, hebben mij niet vermogen te overtuigen van de onjuistheid van mijn voornemen.

Uitvoerig heb ik uiteengezet welke argumenten pleiten vóór de vormgeving van het paleis, zoals die op advies van de Commissie inzake de restauratie van het Paleis Het Loo wordt voorgestaan.

Deze argumenten dienen vooral gezien te worden tegen de achtergrond van de toekomstige museale bestemming van het gebouw. Ik meen deze argumenten, die van historische, cultuurhistorische, economische en utilitaire aard zijn, hier niet te moeten herhalen. Zij waren voor mij van doorslaggevende betekenis en zij zijn dat, ook gehoord de Kamer, gebleven.

Bij een nadere afweging van alle ter zake in het geding zijnde aspecten van deze aangelegenheid blijf ik van mening, dat de gekozen uitgangspunten tot een in alle opzichten harmonieuzer, historisch aanvaardbaarder en bruikbaar resultaat zullen leiden dan de door de meerderheid van de Kamer bepleite wijze van herstel van het paleis.

Het afzien van het ter uitvoering gereed liggende plan zou voorts aanzienlijke extra kosten met zich meebrengen en bovendien ertoe leiden, dat met de werkzaamheden eerst over geruime tijd een aanvang gemaakt zou kunnen worden, omdat een nieuw restauratieplan zou moeten worden ontworpen.

Deze omstandigheden hebben bij mijn besluitvorming weliswaar mede een rol gespeeld, doch zijn bepaald niet doorslaggevend geweest. Hoofdzaak blijft, dat het plan-Van Asbeck om de mijnerzijds bij het debat in de Kamer naar voren gebrachte redenen verre de voorkeur verdient boven de uitvoering van een ander nog te maken restauratieplan in de 19e eeuwse trant.

Mijn hiervoren uiteengezette standpunt heeft de instemming van mijn ambtgenoot van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Het ligt dan ook in diens voornemen de werkzaamheden aan het paleis op korte termijn te doen aanbesteden op basis van het plan-Van Asbeck.

Wat betreft de aanleg van een 6,5 hectare grote geometrische tuin achter het paleis ben ik in zoverre bereid tegemoet te komen aan de door een meerderheid in de Kamer geuite wensen, dat ik besloten heb het advies te doen inwinnen van enkele specifiek deskundigen op het gebied van de tuin- en landschapsarchitectuur en van de geschiedenis der tuinkunst. Na ontvangst van het advies van deze onafhankelijke deskundigen zullen wij de Kamer onze zienswijze kenbaar maken ten aanzien van hetgeen het beste zou kunnen gaan gebeuren met het gebied achter het paleis.

Ik geef de Kamer de verzekering, dat hangende deze adviesaanvragen geen maatregelen zullen worden getroffen, die zouden vooruitlopen op de aanleg van een tuin in welke trant dan ook.

De Minister van Cultuur, Recreatie
en Maatschappelijk Werk,

w.g. Mr. H. W. van Doorn.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

's-Gravenhage, 24 september 1976.
de Poorterstraat 22.

Aan de Vaste Commissie voor Cultuur, Recreatie
en Maatschappelijk Werk van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal
Binnenhof 1a,
's-Gravenhage.
ter attentie van de Hoogedelgestrenge Heer *Mr. De Gou.*

Onderwerp: Restauratie Paleis Het Loo.

Hoogedelgestrenge Heren,

Het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond is teleurgesteld en verontrust over het in de pers verschenen bericht dat de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk zou hebben besloten niet af te zien van zijn voornemen, het Paleis Het Loo terug te brengen tot de staat, die het gebouw heeft gehad aan het einde van de zeventiende eeuw.

Onze teleurstelling heeft betrekking op de staatsrechtelijke zijde van deze zaak. In de zitting van 17 juni 1976 van de Tweede Kamer is immers een door de leden De Boois en Van Ooijen voorgestelde motie aangenomen, waarin de Kamer als haar mening uitspreekt dat het Paleis Het Loo hersteld dient te worden in de uitwendige vorm, die het in de negentiende eeuw heeft gekregen. Ons bestuur betreurt het dat de desbetreffende bewindsman met negatie van een op democratische wijze tot stand gekomen uitspraak de mening van de Kamer in deze naast zich neerlegt.

Onze verontrusting betreft de gevolgen van het besluit van de Minister, waardoor — naar mag worden aangenomen — de uitvoering van het restauratieplan/Van Asbeck is verzekerd. Het bestuur van de Oudheidkundige Bond acht zulks onaanvaardbaar, omdat het in overgrote meerderheid de in de genoemde motie-De Boois/Van Ooijen op zo voortreffelijke wijze verwoorde overweging „dat terugbrengen van het Paleis tot een staat, die het aan het einde van de zeventiende eeuw ongeveer had, inhoudt dat een groot stuk bouw- en bewoningsgeschiedenis zal verdwijnen” van harte onderschrijft.

Het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond spreekt de hoop uit dat het bovenstaande Uw Commissie aanleiding mag geven over deze zaak opnieuw met de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in overleg te treden.

Met de meeste hoogachting,

voor het bestuur van de
Kon. Ned. Oudheidkundige Bond,

w.g. Mr. Dr. L. de Gou, voorzitter

w.g. Mr. P. J. van der Mark, secretaris

's-Gravenhage, 18 oktober 1976

Aan de voorzitter van het bestuur van
de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, mr. dr. L. de Gou
De Poorterstraat 22
's-Gravenhage

Zeer geachte heer De Gou,

Uw brief van 24 september 1976 inzake de restauratie van paleis Het Loo is op 13 oktober j.l. besproken in de vergadering van de vaste commissie voor cultuur, recreatie en maatschappelijk werk.

De commissie zal op 3 november aanstaande mondeling overleg plegen met de minister van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk over de brief die deze op 7 september 1976 inzake de restauratie van Het Loo aan de Kamer deed toekomen.

Met de meeste hoogachting,

w.g. F. de Gou,
griffier van de commissie

Blijkens berichten in de pers (*NRC Handelsblad*, 4 november 1976, p. 2) heeft het op 3 november 1976 gehouden overleg tussen de minister van CRM en de Vaste Kamercommissie geen nieuwe gezichtspunten opgeleverd.

DE REDACTIE

HET HUIS VOORMEER TE HEERENVEEN

B. VAN HAERSMA BUMA en R. J. WIELINGA

Voormeer met zijn statige gevel aan de Schoterlandse Compagnonsvaart te Heerenveen lijkt bij eerste oogopslag uit het midden van de 19de eeuw te dateren (afb. 1). Al spoedig blijkt echter dat achter een omstreeks het midden van die eeuw gewijzigde voorgevel zich een uiterst waardevol gebouw uit 1755 bevindt, dat grotendeels in ongerepte staat is. Een boeiend aspect van de geschiedenis van het huis is, dat het gedurende enige eeuwen op een onderbreking na, door de familie Van Heloma bewoond is geweest. Het huis is in 1975-'76 gedeeltelijk gerestaureerd.

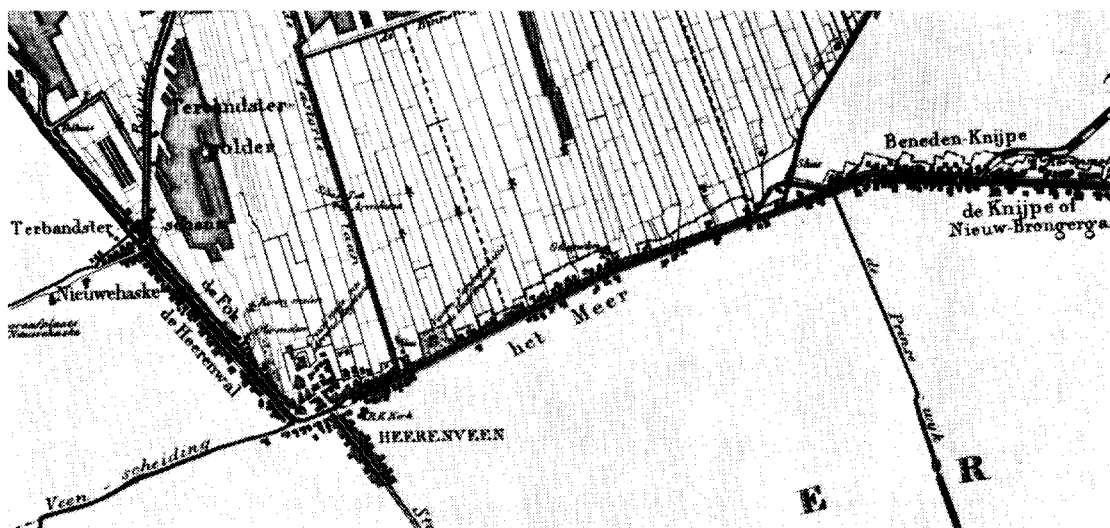
Het 17de-eeuwse huis Voormeer

Het is niet te achterhalen, wanneer Voormeer is gesticht en of het van de aanvang af door de Van Heloma's bewoond is geweest.

Uit de situering blijkt, dat de stichting moet hebben plaatsgevonden na het graven van de Schoterlandse Compagnonsvaart. De aanleg daarvan is omstreeks 1550 begonnen en in 1566 was men reeds tot de Knijpe gevorderd. Vanaf die periode is het ontstaan dus mogelijk. Het is wel de vraag of Voormeer toen al is gesticht. Twee andere belangrijke nog bestaande huizen in Hee-

Afb. 1. Het Huis Voormeer, Heideburen 97 te Heerenveen. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1976).

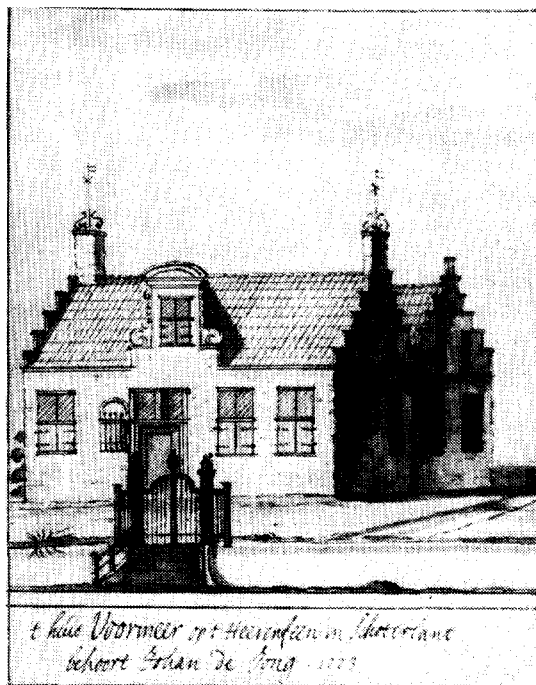
Afb. 2. Heerenveen en omgeving, detail van een kaart van de grietenij Aengwirden uit de atlas van Eekhoff 1854. Het huis wordt aangeduid met „Voorm. Jonkershuis, nu Voormeer”. (Foto Monumentenzorg 1976).

reenveen werden in de eerste helft van de 17de eeuw gesticht, nl. Crack-state in 1608 en Grovestins of het huis Oenema in 1640. Voormeer is iets meer buiten het centrum van de plaats gelegen dan deze huizen. Stichting van Voormeer omstreeks die tijd of wellicht iets later is daarom denkbaar.

Op een kaart uit 1664 wordt ter plaatse reeds een aanzienlijk huis aangegeven. Het huis komt met name voor op een kaart in de atlas van Schotanus (1718), waarin de kaarten van de afzonderlijke grietenijen van oudere datum zijn. Op de 1687 getekende kaart van de grietenij Aengwirden wordt het aangeduid als „Jonkershuis”. Op een kaart in de atlas van Eekhoff (1854) wordt het huis aangeduid als „voormalig Jonkershuis, nu Voormeer” (afb. 2).

Gelukkig kunnen wij ons van het 17de-eeuwse Voormeer, dat in 1753 werd afgebroken een redelijk goede voorstelling maken, dankzij de oudst bekende afbeelding van het huis, een tekening door J. Stellingwerf uit 1723 in de collectie van het Friesch Museum, met als onderschrift: „t Huys Voormeer op 't Heerenveen in Schoterlant, behoort Johan de Jong” (afb. 3). Deze tekening toont een voor- en achterhuis van een bouwlaag met zadeldaken en getrapte zijtopgevels. De voorgevel is bekroond met een zgn. Vlaamse gevel, die doet denken aan de 17de-eeuwse Vingboonsgevels in Amsterdam. Mede op grond van deze vormverwantschap is een datering van c.

1650 zeer aannemelijk, temeer daar er in die tijd een nauwe relatie bestond tussen Heerenveen en

Afb. 3. Een tekening van het huis Voormeer gemaakt in 1723 door J. Stellingwerf, die een beeld geeft van het in 1755 afgebroken 17de-eeuwse pand.

Amsterdam. Uit de afbeelding kunnen we concluderen dat de hal excentrisch is geplaatst. Oostelijk hiervan bevindt zich een kamer met stookgelegenheid; westelijk een kleinere eveneens verwarmbare zijkamer. De vensters bestaan uit kruiskozijnen die onder het kalf zijn gesloten met luiken en daarboven gevuld met glas-in-lood. Bij graafwerkzaamheden tijdens de restauratie werd in 1975 een afvalput onder de keukenvloer aangetroffen waarin zich o.a. scherven van 17de-eeuws glas bevonden met enkele loodstrippen, waarin dit glas gevat moet zijn geweest. Zeer waarschijnlijk is dit glas afkomstig van de hierboven genoemde kruiskozijnen. Uit een van de stukjes glas kunnen we concluderen, dat de glas-in-lood-panelen aan de bovenkant een ruitjespatroon bezaten ¹.

Welk licht kan nu vanuit de familiegeschiedenis van de Van Heloma's op het ontstaan van het huis worden geworpen? De Van Heloma's komen vanaf de 16de eeuw voor in Oudeschoot (thans opgenomen in Heerenveen-Zuid). Vanaf die tijd tot diep in de 19de eeuw hebben zij activiteiten ontplooid op het terrein waaraan Heerenveen zelf zijn ontstaan en naam te danken heeft, de vervening.

Op goede gronden kan worden aangenomen, dat reeds Theotardus van Heloma (c. 1618–1657) Voormeer of — beter gezegd — het Jonkershuis bewoonde. Deze Van Heloma heeft ongetwijfeld een belangrijke positie in de familie ingenomen. Hij was vanaf 1652 grietman van Aengwirden en was volmacht ten Landsdage, aanvankelijk uit de stand der eigenerfden, later uit de stand der edelen. Nog altijd wordt het origineel van zijn grietmanszegel uit 1652 en een gebrandschilderd raampje uit 1650 met de alliantiewapens van hem en zijn vrouw bewaard, waarop hij wordt vermeld als Rekenmeester van Friesland. Het lijkt op grond van de tekening van Stellingwerf en van de gegevens die bij de restauratie tevoorschijn zijn gekomen verantwoord, deze te jong gestorven Theotardus — hij stierf ten gevolge van een val uit zijn rijtuig, waarvan de paarden op hol waren geslagen — als stichter van Voormeer te zien. Tevens is het waarschijnlijk, dat de naam Jonkershuis een verwijzing is naar de stichter, die gezien zijn positie zeker als jonker kan zijn aangeduid.

Intussen, volstrekt zeker is een en ander niet. Wel zeker is, dat Theotardus' broer, dr. Nicolaas

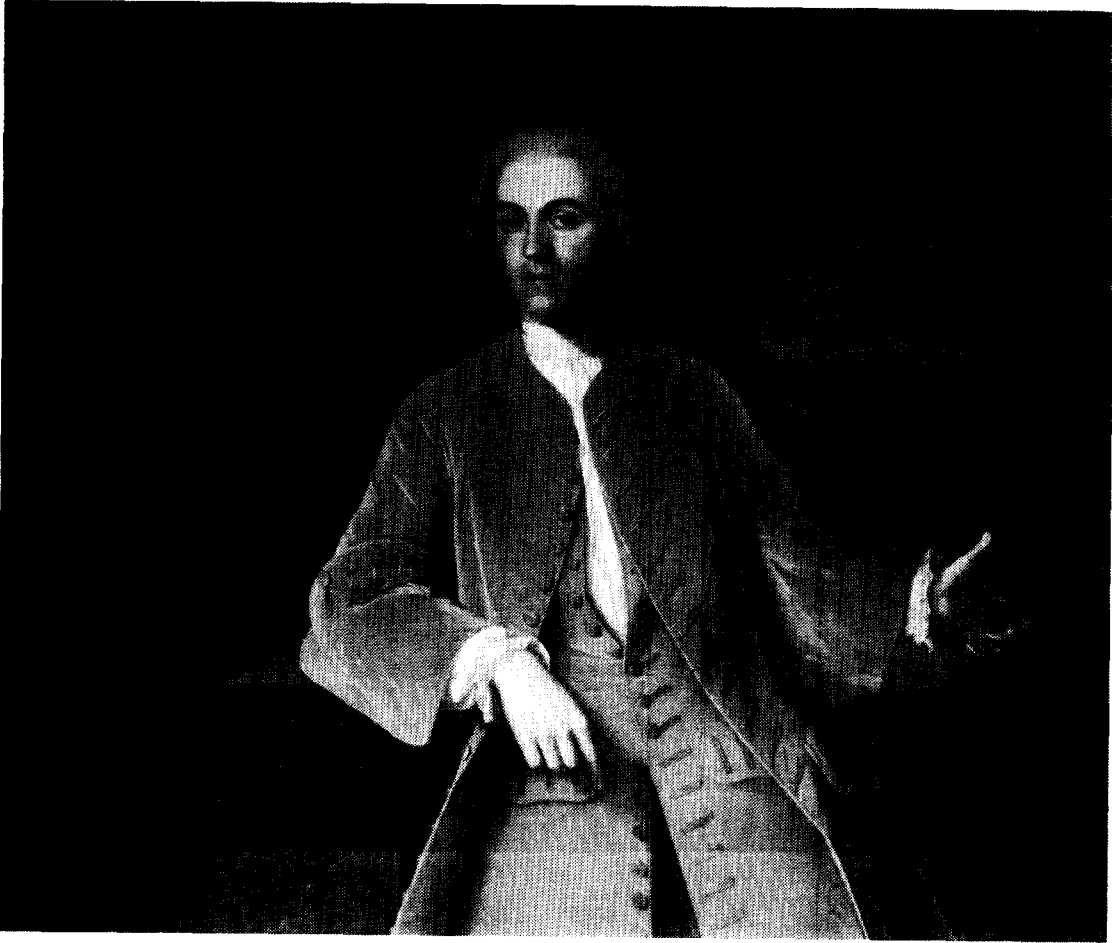
¹ H. Janse, 17de- en 18de-eeuws vensterglas', deze aflevering, p. 303.

van Heloma (1622–1691), advocaat voor het hof van Friesland, vanaf 1679 het Jonkershuis bewoonde. Na diens dood erfde zijn achterneef Tjaerd van Heloma (1673–1721), een kleinzoon van zijn zojuist genoemde broer Theotardus, het Jonkershuis, dat hij tot zijn dood bewoonde. Van deze Tjaerd is betrekkelijk weinig bekend. Om onbekende redenen raakte hij gaandeweg een belangrijk deel van zijn vermogen kwijt. Na zijn dood zag zijn weduwe zich daarom kennelijk genoodzaakt het huis van de hand te doen. Eigenaar werd Johannes de Jong, die we aantreffen in het onderschrift van de tekening van Stellingwerf. Mogelijk heeft De Jong de nieuwe naam Voormeer aan het huis gegeven, ontleend aan de buurt „De Meer”, die vanouds aan de overzijde van de vaart is gelegen en in de Schotanus-atlas op de kaart van Schoterland (1693) wordt aangegeven.

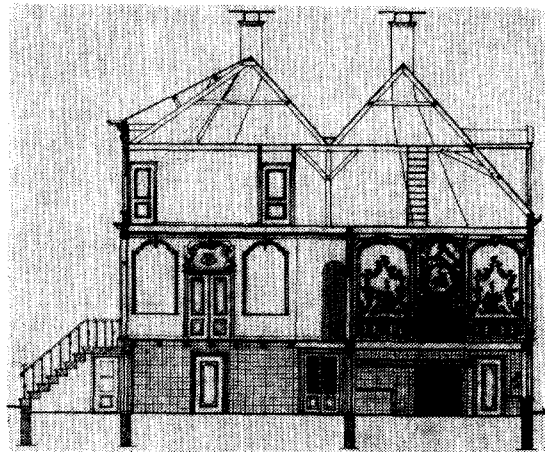
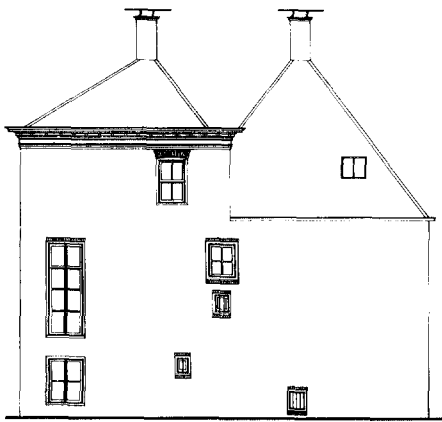
Johannes de Jong was aanvankelijk chirurgijn in Oldeboorn geweest en had zich omstreeks 1690 als vlaskoper in Amsterdam gevestigd. Zijn vrouw Anna Oenema is ten onrechte wel met het Oenema-huis in Heerenveen in verband gebracht. Zij ontleende haar naam aan haar vader Oene Pytters, een uit Joure afkomstige Fries, die zijn geluk ook al in Amsterdam had gezocht.

Johannes de Jong liet zijn zaak in Amsterdam over aan zijn zoon Marcus, die in 1722 in het huwelijk trad met een afstammeling van het reeds enkele generaties in Amsterdam gevestigde koopliedengeslacht Van Erpecum. Het volgende jaar legde hij de poortereed af en nam hij de zijdehandel van zijn schoonmoeder over. Deze zaak was gevestigd in een pand aan de Oude Teertuinen en droeg de naam „De Jouwer in Friesland”. Daar bouwde hij in de loop der jaren een bloeiende handelszaak in linnen, zijdenstoffen en bontwaren op en onderhield relaties met tal van buitenlandse steden.

Het echtpaar De Jong–Van Erpecum kreeg één dochter, Anna Maria (1724–1760). Toen ze acht was stierf haar moeder, toen ze tien was haar vader. Overeenkomstig diens uiterste wil werd haar opvoeding toevertrouwd aan haar grootouders op Voormeer. Achtereenvolgens trokken ook verschillende tantes van haar naar Heerenveen. In 1740–41 stierf grootvader Johannes, in 1744 grootmoeder Anna. In haar testament had de laatste Voormeer aan haar kleindochter Anna Maria vermaakt. Van de ernst des levens doordrongen maakte Anna Maria reeds op veertienjarige leeftijd haar eerste testament. Zij wijdde zich op Voormeer aan de dichtkunst en schreef

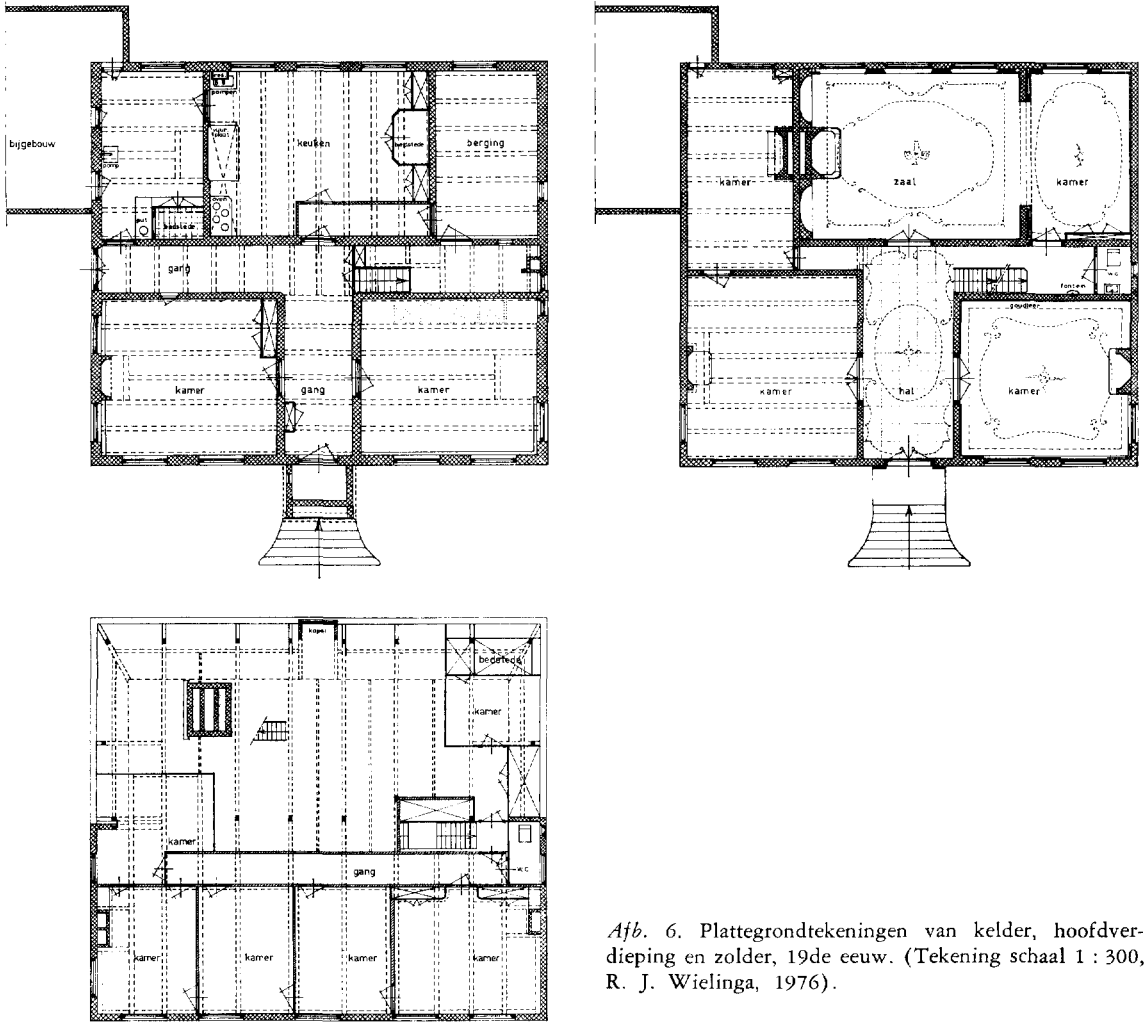

Afb. 4. Portret van Jonker Nicolaas van Heloma, geschilderd in 1741 door B. Accama, geplaatst als dessus-de-porte boven de toegangsdeur in de zaal. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1975).

Afb. 5. De oostgevel en een doorsnede over de middenas van het huis. (Tekening schaal 1:300, R. J. Wielinga, 1976).

HET HUIS VOORMEER TE HEERENVEEN

Afb. 6. Plattegrondtekeningen van kelder, hoofdverdieping en zolder, 19de eeuw. (Tekening schaal 1 : 300, R. J. Wielinga, 1976).

in 1751 een treurdicht op Willem IV, getiteld „Lijktraanen”.

Een jaar later komt er een verrassende wending. Anna Maria treedt te Wolvega in het huwelijk met de jongste zoon van Tjaerd van Heloma, de op Voormeer geboren Nicolaas (1709–1774). Nicolaas woonde op dat tijdstip in Wolvega, waar hij ongetwijfeld een man van gewicht was en een vooraanstaande plaats als vervener innam. In 1741 had hij een portret van zich laten schilderen door B. Accama, dat zich thans boven de

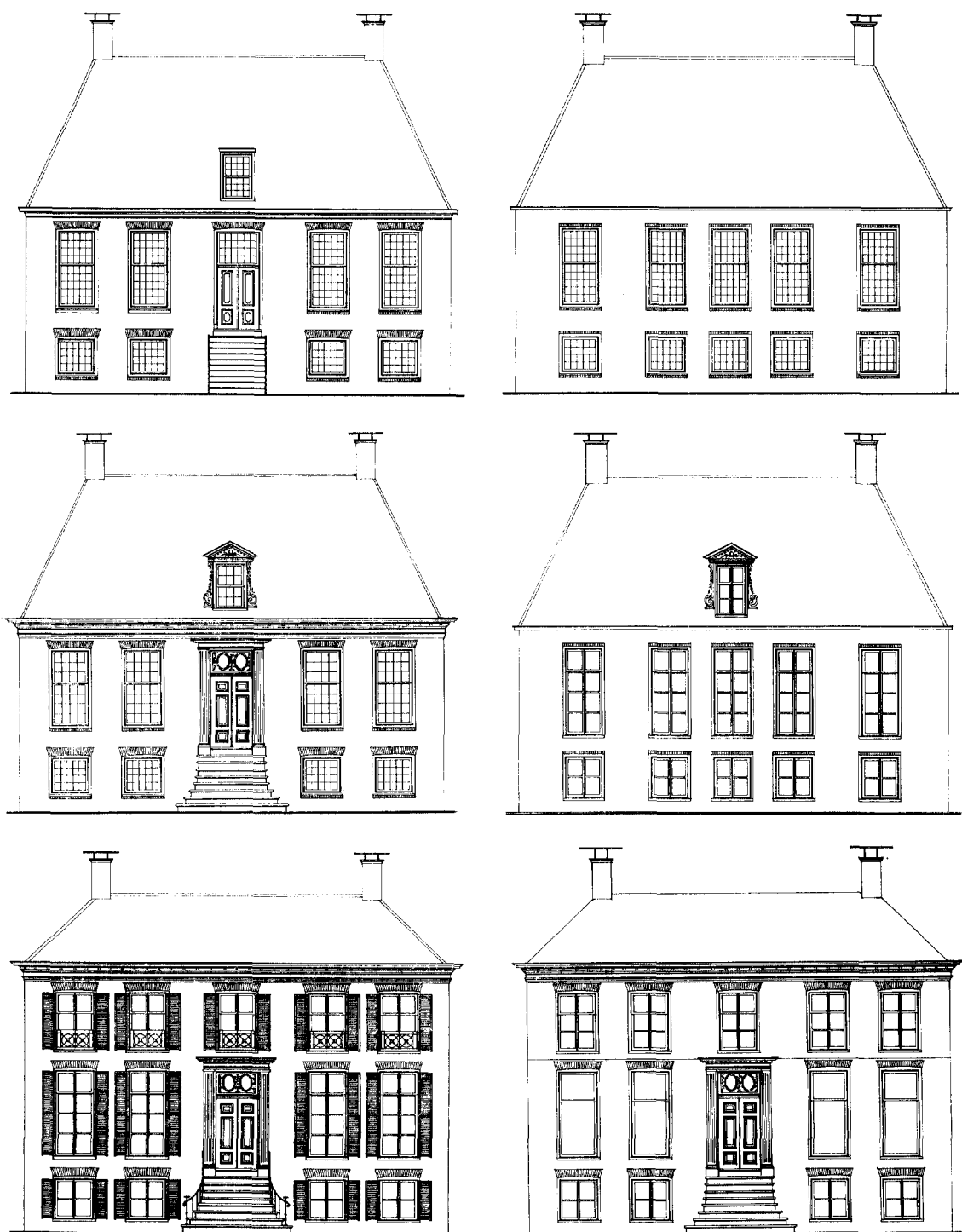
entreeuren van de zaal op Voormeer bevindt (afb. 4) en in de kerk van Wolvega liet hij een bank met het familiewapen plaatsen, die gedeeltelijk bewaard is gebleven ².

Het huwelijk zal geen onberaden stap zijn geweest. Als ze trouwen is de bruidegom 43 en de bruid 27 jaar. Gedurende korte tijd hebben zij in Wolvega gewoond, vermoedelijk wel direct met de bedoeling zich op Voormeer te vestigen. Nadat in 1753 een boedelscheiding tussen Anna Maria en haar tantes heeft plaatsgevonden, is de weg

² Het doek is gesigneerd: „B. Accama pinx /A°. 1741-N° 973”. De schilder Bernardus Accama, geboren te Burum c. 1697 en overleden te Leeuwarden 1756, was zeker in Friesland, een gezocht portrettist van wie o.m. werken aanwezig zijn in het stadhuis van Franeker,

het Friesch Museum in Leeuwarden (officiersportretten) en in het huis Dekema-state in Jelsum. Verder bevindt zich een portret van Prins Willem IV van zijn hand in de collectie van paleis Het Loo.

HET HUIS VOORMEER TE HEERENVEEN

Afb. 7. De voor- en achtergevel van het huis respectievelijk in 1755 (boven), voorgevel 1780 en achtergevel 1846 (midden), de voorgevel van 1846, die bij de restauratie weer is hersteld (links onder) en de voorgevel van 1870 (rechts onder). (Tekening R. J. Wielinga, 1976).

Afb. 8. De keuken met de door kasten geflankeerde bedstede tegen de oostmuur. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1976).

weer vrij voor de Van Heloma's. Het oude pand werd gesloopt om vervangen te worden door het huidige. Wellicht had het echtpaar behoefte aan een „modern” huis, dat voldeed aan de nieuwe eisen van comfort en vormgeving, zeer begrijpelijk gezien de grote invloed van Amsterdam. Daarnaast is het niet ondenkbaar, dat het nauwelijks honderd jaar oude, op de slappe veengronden onvoldoende gefundeerde pand door ernstige verzakkingen in verval was geraakt. Er zijn geen aanwijzingen dat het huis door brand verwoest zou zijn.

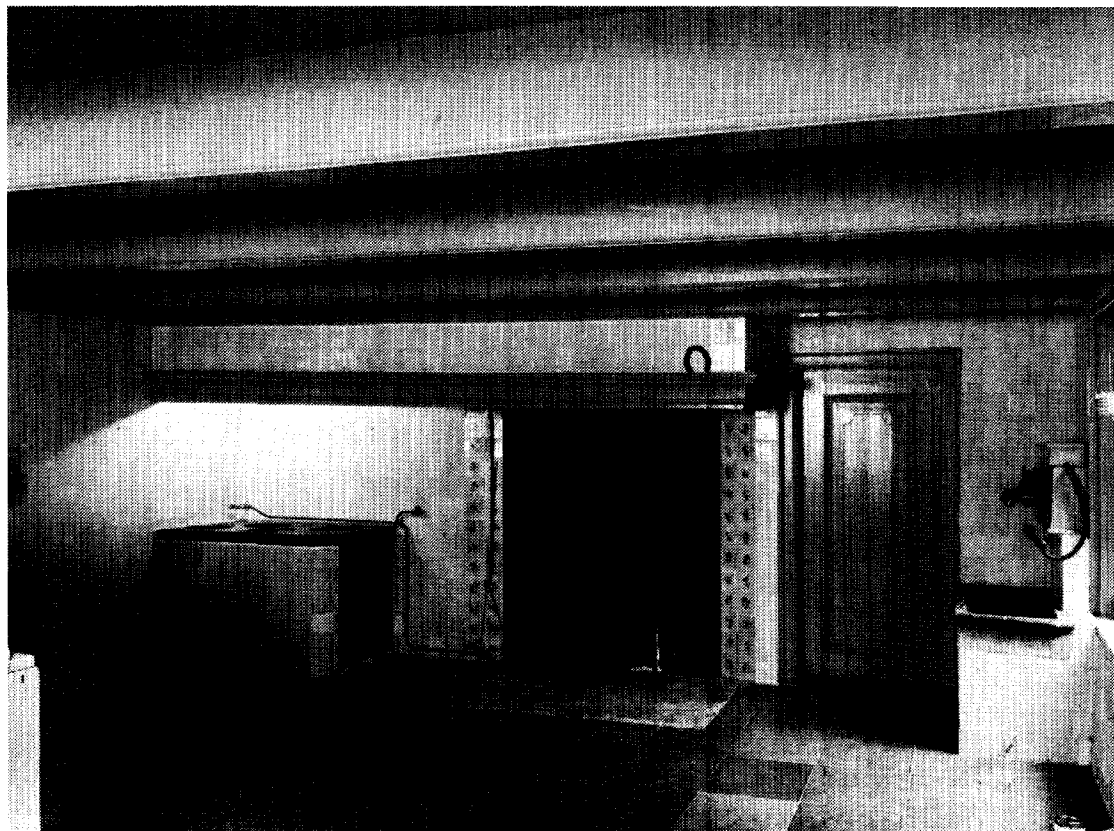
Huis Voormeer in 1755

Hoe zag het nieuw gebouwde huis van 1755 er uit? We zullen trachten het aan de hand van de in het huis nog aanwezige elementen zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren.

Het pand bestaat, evenals het 17de-eeuwse, uit een voor- en achterhuis, beide onder een zadeldak. Het is echter een verdieping hoger dan het voorgaande. Hoewel er buiten de resten in de

afvalput en een hoeveelheid secundair verwerkt bouw materiaal geen sporen van het oudere pand in het opgaande werk zijn gevonden, is het aannemelijk dat het 18de-eeuwse huis ook in plattegrond groter is dan zijn voorganger. Van eventuele bijgebouwen uit deze periode is niets bekend.

De indeling is als volgt (afb. 6). In het voorhuis worden op de begane grond twee kamers gescheiden door een gang die via een deur in de op het zuiden gelegen voorgevel toegankelijk is. De gangvloer bestaat uit tegels van wit marmer en zwarte Doornikse steen (formaat 27×27 cm), gelegd in dambordmotief. Westelijk van deze gang bevindt zich een kamer met stookplaats. De vloer van deze ruimte bestaat uit tegels van Namense steen (formaat 35×35 cm). Oostelijk is een kamer zonder stookgelegenheid gelegen waarschijnlijk met een vloer van groene en gele plavuizen (formaat 21×21 cm). Bij de restauratie werd hiervan tenminste een groot aantal ter plekke aangetroffen.

Afb. 9. De keuken met haardplaats en pompen. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1976).

Het voorste deel van het huis wordt door een wat smallere gang, met de toegang in de westgevel, gescheiden van het achterste deel. Deze gangvloer — bij de restauratie weer tevoorschijn gekomen — bestaat uit tegels van rode Bremer zandsteen (formaat 47×47 cm; enkele exemplaren 53×53 cm). Er is hier kennelijk veel afkomstend materiaal van het 17de-eeuwse pand herbruikt. Aan het einde van deze gang bevindt zich een steektrap naar de hoofdverdieping en naast de trapdeur een ondiepe kast.

In het midden van het achterhuis ligt de keuken. Tegen de oostwand is een bedstede geplaatst met aan weerszijden een kast. De beglaasde deurtjes van de bovenkasten hebben een acht-ruits roedenverdeling (afb. 8). Tegen de westwand vindt men de kookgelegenheid, bestaande uit een oven en open haardvuur (afb. 9). Aan de noordgevel zitten twee pompen, een voor regenwater en een voor welwater. De vloer is belegd met rode en groene kalkstenen Oland-tegels (formaat 43×43 cm) gelegd in dambordmotief.

Westelijk van de keuken bevindt zich een nevenvertrek met de waterput. De vloer bestaat hier uit gesmoorde plavuizen (formaat 22×22 cm), die ook van later datum kunnen zijn. Vanuit de keuken is er een verbinding via een smalle gang met een oostelijk van de keuken gelegen berging. In de zuidmuur van de berging bevindt zich een opgeklampte deur, die toegang geeft tot een onder de trap naar de hoofdverdieping gelegen ruimte. Naast de deur zit een ovaal raam met glas-in-lood direct in de staansponning. Het formaat van de glasruitjes is 12×18 cm.

Ook op de hoofdverdieping van het voorhuis worden twee kamers gescheiden door een hal. Een waarschijnlijk nog houten bordestrap leidt naar de hoofdingang in de as van de voorgevel.

De hal daarachter bezit een rijk geornamenteerd stucplafond in Louis XV-stijl (afb. 10). De wanden zijn eveneens gestuct en verdeeld in panelen. Op de vloer liggen tegels van Carrarisch marmer (formaat 59×59 cm). Boven de vleugeldeuren naar de zijkamers zijn spiegelmonogrammen in

Afb. 10. De hal met stucwerk in Louis XV-stijl. Boven de deur naar de zaal het alliantiewapen van Van Heloma-De Jong. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1976).

stucadoorswerk aangebracht, samengesteld uit de beginletters van de namen van Anna Maria De Jong en Jonker Nicolaas (van) Heloma (afb. 11)³. Boven de deurpartij naar de zaal is het alliantiewapen van het echtpaar Van Heloma-De Jong aangebracht.

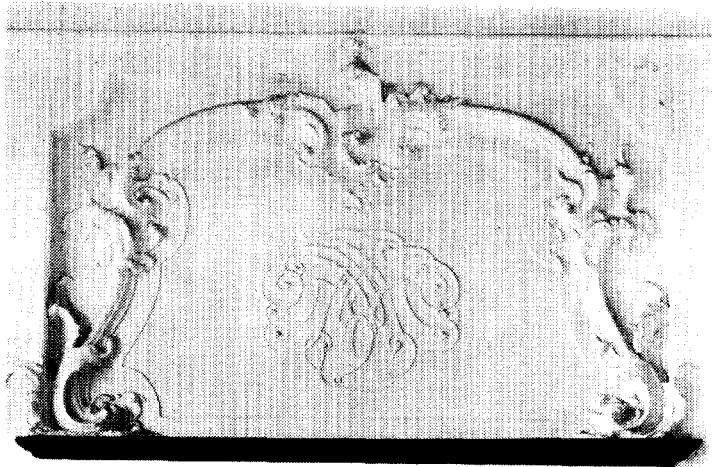
Westelijk van de hal bevindt zich een kamer met schoorsteen en balkenplafond. De boezem van de schouw bestaat uit bleu Turquin, een Carrarisch marmer, met een schelpmotief in Louis XV-stijl. Hierboven heeft zich wellicht een schilderstuk of spiegel bevonden. Bij de restauratie is een spiegel aangebracht. De oorspronkelijke vloerbehandeling van deze kamer is niet bekend. Mogelijk zijn de vloerdelen in het zicht gebleven

en geschilderd. Tijdens de restauratie werden op zolder enkele stukjes beschilderd linnen gevonden met een bloemmotief op groene achtergrond. Het is niet onmogelijk dat deze westelijke kamer met dit linnen bespannen is geweest, hoewel het niet uitgesloten is, dat het linnen van iets later datum is.

Oostelijk van de hal bevindt zich een kamer met een rijk geornamenteerd stucplafond in Louis XV-stijl. Van het oorspronkelijk aspect van de schouw in dit vertrek is niets bekend. De thans aanwezige schoorsteenmantel dateert van omstreeks 1900. In de noordwand van deze kamer bevond zich een fontein die in de 20ste eeuw is verwijderd. Ook van de oorspronkelijke wand-

³ Het alliantiewapen is gedeeltelijk beschilderd. De achtergrond van het Van Helomawapen is blauw geverfd, die van het wapen De Jong rood. Het fond is lichtgroen. Bij herstelwerkzaamheden omstreeks 1860-

1870 (mogelijk 1871?) kwam volgens een betrouwbare familieoverlevering deze verf achter een laag witkalk te voorschijn. De wapens zouden in de Franse tijd zijn gewit om ze minder te laten opvallen.

Afb. 11. De spiegelmonogrammen met de beginletters van de namen Jonker Nicolaas (van) Heloma en Anna Maria De Jong. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1973).

bespanning is niets met zekerheid te zeggen. Het thans aanwezige goudleerbehang dateert waarschijnlijk uit 1775 en is wellicht van elders afkomstig (afb. 17) ⁴.

Het voorste en achterste gedeelte van het huis worden op deze verdieping gedeeltelijk gescheiden door een dwarsgang. In het oostelijk ganggedeelte is een vrij stijlvolle steektrap opgenomen, die toegang geeft tot de zolderverdieping. Aan het einde is tegen de oostgevel een toilet; twee gemetselde afvoerkanalen wijzen wellicht op een aparte zitgelegenheid voor volwassenen en kinderen.

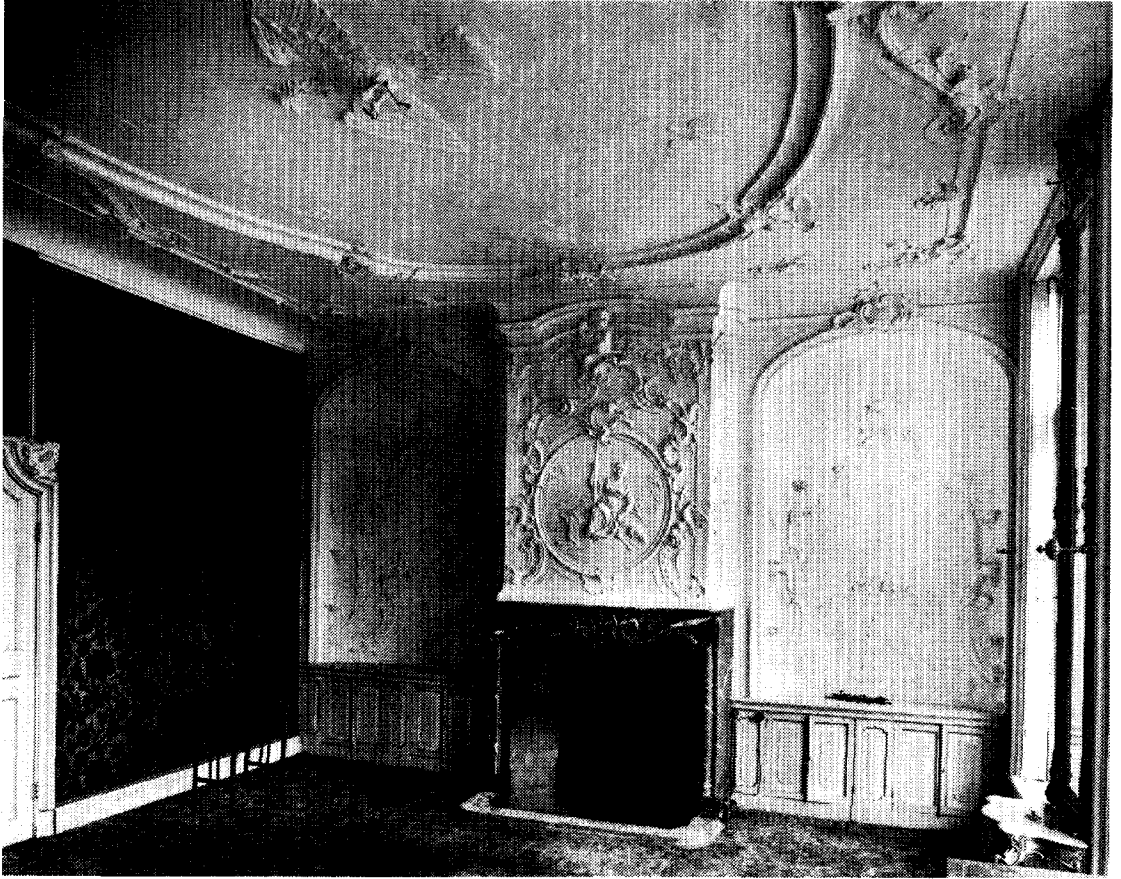
⁴ H. A. B. van Soest, „Het goudleer in huize Voormeer”, deze aflevering p. 297-302.

⁵ Zowel in de details als in de gehele conceptie is er veel overeenkomst met het stucplafond van de raadzaal in het stadhuis te Sneek, dat is gedateerd 1762 en gesignd J. B. Singer. Te Sneek bevindt zich midden in het ovaal eveneens een arend, hier echter met een

Tegen de zuidelijke gangmuur is een wandfonteinje met een kaarsennis ernaast geplaatst.

In het midden van het achterhuis bevindt zich de zaal, de meest representatieve ruimte. Het plafond bestaat uit zeer rijk geornamenteerd stucwerk in Louis XV-stijl met een arend als centraal motief (afb. 12) ⁵. Aan de westelijke zijde bevindt zich de haard, geflankeerd door twee gestucte buffetnissen, eveneens in Louis XV-stijl (afb. 14). De mantel van de schouw bestaat uit rouge griotte, een marmer uit Marcinelle in Belgisch Henegouwen. De vloerplaat heeft een mar-

gedraaide kop en omgeven door een groot aantal vogeltjes, waarvan sommige takjes in de bek hebben. Het plafond op Voormeer is in of kort na 1755 aangebracht, gezien het feit dat de balken erboven niet zijn geschilderd. Het ornamentwerk van het hooguit zeven jaar jongere plafond in Sneek is iets verfijnder. Kennelijk beheerste Singer de stijl en techniek toen beter.

Afb. 12. De zaal met stucwerk in Louis XV-stijl. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1976).

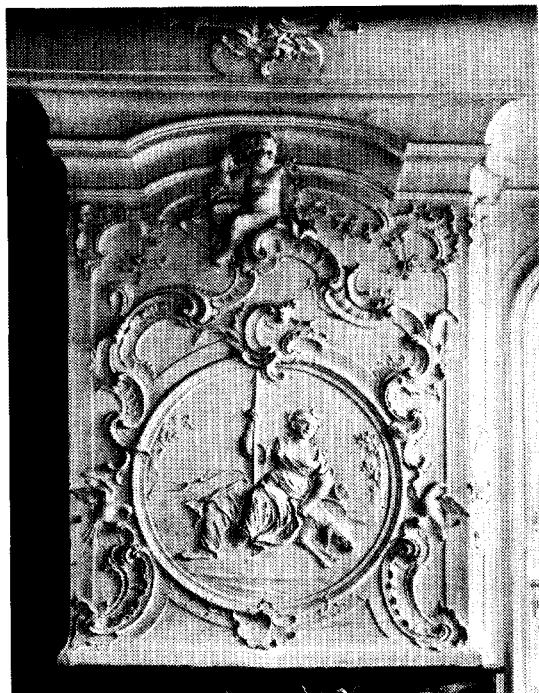
meren rand van gris des Ardennes. Op de boezem is in stucwerk Diana, de godin van de jacht uitgebeeld (afb. 13). Van de 18de-eeuwse wandbespanning en vloerbehandeling is niets bekend. Aan de oostzijde bevond zich mogelijk een deurpartij, die toegang gaf tot de aansluitende zijkamer zonder stookgelegenheid. Het plafond bestaat ook hier uit geornamenteerd stucwerk in Louis XV-stijl.

Aan de westzijde bevindt zich een kamer met schoorsteen. In deze ruimte is de balklaag in het zicht gebleven.

De zolderverdieping is in de 18de eeuw nog hoofdzakelijk in gebruik als berging. Mogelijk bevindt zich in het voorste deel een slaapkamer waarvoor een dakkapel aangebracht kan zijn. Wellicht zijn elders op de zolder enkele bedsteden aangebracht voor het huispersoneel.

Bezien we nu de gevels in hun 18de-eeuwse

gedaante (afb. 7). De zuidgevel bezit een ingangspartij met aan weerszijden twee paar vensters. De gevel wordt door een vrij eenvoudige dakgoot beëindigd. De hoofdverdieping is bereikbaar d.m.v. een open houten trap waaronder zich de toegang tot het onderhuis bevindt. De ingangspartij van de hoofdverdieping bestaat uit een dubbele deur, gelijk aan die in de hal, met een 24-ruits bovenlicht. De ramen van de hoofdverdieping zijn schuiframen met 20 ruitjes in het bovenraam en 25 in het onderraam. De plaats van de wisseldorpel is thans nog herkenbaar. De ramen van het onderhuis bezitten een roedenverdeling van 20 ruitjes. Het formaat van al deze ruitjes (*c.* 21 × 26 cm) is gelijk aan de ruitjes van de nog aanwezige kastdeurtjes in de keuken. Mogelijk heeft zich boven de dakgoot een dakkapel bevonden, voorzien van een schuifraam met een roedenverdeling van 16 ruitjes.

Afb. 13. Stucwerk van de schoorsteenboezem in de zaal met voorstelling van de jachtgodin Diana. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1975).

In de reeds genoemde afvalput in de keuken werd ook een hoeveelheid 18de-eeuws glas aangetroffen, die daar waarschijnlijk door de glasnijder van de hierboven genoemde ruitjes is gedeponneerd ⁶.

De zaal en de keuken in het achterhuis manifesteren zich duidelijk in de noordgevel door de drie dicht bij elkaar geplaatste vensters, waarvan het type gelijk is aan dat in de voorgevel.

Voormeer rond 1780

Slechts vijf jaar heeft het echtpaar Van Heloma-De Jong van het wonen op Voormeer kunnen genieten. In 1760 overleed Anna Maria. Zij liet haar man twee kinderen na, Tjaart, geboren te Wolvega in 1753 en Marcus, geboren op Voormeer in 1755. De activiteiten van Nicolaas werden door het overlijden van zijn vrouw niet gebroken. In 1764 werd hij secretaris van Schoterland en omstreeks die tijd liet hij een bank plaatsen in de

⁶ H. Janse, „17de- en 18de-eeuws vensterglas”, deze aflevering, p. 303.

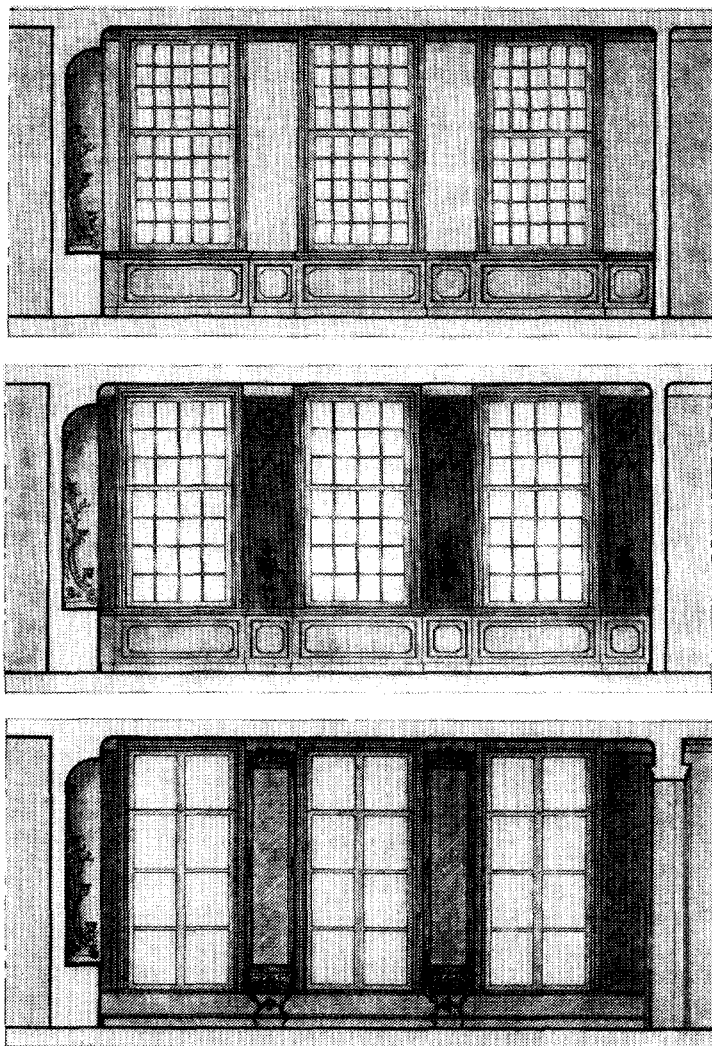
⁷ Tussen 1766 en 1774 heeft Nicolaas van Heloma een tweede woning gesticht te Frederiksoord, het huidige

kerk in Heerenveen. Verder dan ooit strekten zich zijn vervenersactiviteiten uit, in Weststellingwerf en in de aangrenzende gebieden van Drenthe. In 1748 had hij reeds octrooi verkregen voor het graven van de Helomavaart tussen de Linde en de Tjonger. In 1766 werd hij eigenaar van het goed Westerbeeksloot (de latere kolonie van Weldadigheid Frederiksoord), waarna hij wegen van Vledder naar Havelte via Wapserveen en Westerbeeksloot liet aanleggen ⁷. In 1774 kwam hij tra-

Afb. 14. Een van de buffetnissen, die de schoorsteen in de zaal flankeren. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1976).

huis Westerbeek. Zie C. A. Kloosterhuis, *Geschiedenis van het huis Westerbeek te Frederiksoord*. Stichting Mij. van Weldadigheid.

Afb. 15. De Wandbetimmering van de zaal, reconstructie van drie mogelijke stadia. (Tekening Monumentenzorg, R. J. Wielinga, 1976).

gisch om, hij verdronk in de Helomavaart.

Zijn oudste zoon Tjaart, juist 21, volgde hem op als bewoner van Voormeer en als secretaris van Schoterland. Hij was een vooraanstaand patriot en werd in 1795 voorzitter van de Vergadering van representanten van het Volk van Friesland. In 1798 werd hij lid van de Tweede Nationale Vergadering te 's-Gravenhage, waar hij in hetzelfde jaar ongehuwd overleed.

Tjaart en Marcus samen zetten, onder meer als eigenaars van de Weststellingwerfse geotrooierde veencompagnie, de vervenersactiviteiten in Weststellingwerf en Vledder voort. Of ook Marcus steeds op Voormeer heeft gewoond, is niet zeker. In elk geval hebben de nieuwe bewoners

het nauwelijks een kwart eeuw oude pand omstreeks 1780 gemoderniseerd in zgn. Louis XVI-stijl.

De indeling van het huis wordt nagenoeg niet gewijzigd. Op de hoofdverdieping worden in de hal de deuren naar de beide zijkamers iets vereenvoudigd door het verwijderen van ornamenten. De waarschijnlijk zeer rijk geornamenteerde deuren die toegang geven tot de zaal, worden geheel gemoderniseerd. In deze periode heeft men klaarblijkelijk een voorkeur voor een strengere vormgeving.

Op de zolder werden zeven linnen panelen gevonden, beschilderd met vazen en bloemen op een groene achtergrond in Louis XVI-stijl. Moge-

lijk zijn de wanden van de zaal in deze periode met die panelen bekleed (afb. 15 en 16).

De zuidgevel wordt drastisch gemoderniseerd (afb. 7). De nieuwe mogelijkheden in de glas-industrie, waardoor grotere ruitformaten gemaakt kunnen worden en ook het verlangen naar een moderner aanzien van de gevel zijn aanleiding tot het vernieuwen van de bestaande ramen. Te oordelen naar de nog aanwezige binnenluiken zijn alleen de ramen van de hoofdverdieping vernieuwd. De wisseldorpel bleef op dezelfde plaats. Het bovenraam krijgt een roedenverdeling van 12 ruitjes en het onderraam een van 16 ruitjes. Het formaat van de ruitjes zal *c.* 27 × 34 cm zijn geweest. De deurpartij wordt voorzien van een betimmering, bestaande uit gecanneleerde pilasters en een kroonlijst. De deuren worden vervangen door iets hogere, waardoor het van snijwerk voorziene kalf iets hoger geplaatst wordt. Het bovenlicht wordt vervangen door een rijk snijraam⁸. Op de binnenzijde van de deuren werd bij recent onderzoek als oudste laag lichtblauwe verf aangetroffen. Verder wordt een monumentale hardstenen trap aangebracht, de eenvoudige dakgoot vervangen door een kroonlijst en de dakkapel van het nodige snijwerk voorzien.

In de noordgevel worden op dezelfde wijze als in de zuidgevel slechts de ramen van de hoofdverdieping vernieuwd.

Het huis Voormeer rond 1846

Uit het in 1794 tussen Marcus van Heloma en Aletta Catharina van Scheltinga, een dochter van de Schoterlandse grietman Van Scheltinga, gesloten huwelijk werden op Voormeer vier kinderen geboren. De jongste, een Marcus werd in 1806 geboren, drie maanden na het overlijden van zijn vader. Met de geboorte van deze Marcus begon een periode van ongekende continuïteit in de bewoning van Voormeer. Tot zijn dood in 1885 zou hij in zijn geboortehuis blijven wonen, waarvan 54 jaar met zijn echtgenote. Daarna zou het huis nog 37 jaar door zijn zoon Marcus Mzn. worden bewoond.

Marcus bekleedde vele functies. Hij was assessor van Schoterland, meer dan vijftig jaar lid van de Provinciale Staten, waarvan vijf jaar als Gedeputeerde, bijna vijftig jaar volmacht en vele jaren voorzitter van het Dijkbestuur van het waterschap

De Zeven Grietenijen en Stad Sloten. In 1830 trouwde hij met Maria van Sminia, dochter van de overleden grietman van Idaarderadeel. Uit dit huwelijk sproten negen kinderen, waarvan zeven de volwassen leeftijd bereikten. De voorspoedige groei van het gezin maakte een forse uitbreiding noodzakelijk. Tegen het midden van de eeuw werd een extra verdieping op het voorhuis gebouwd, terwijl tevens het gehele pand werd gemoderniseerd.

Tijdens de restauratie werd achter het behang van de westelijke kamer op de hoofdverdieping in het voorste huis het jaartal 1846 aangetroffen. We kunnen aannemen, dat in dit jaar de grote verbouwing heeft plaatsgevonden. Mogelijk is in deze periode tegen de westzijde een aanbouw geplaatst t.b.v. het personeel. Meer westelijk is het koetshuis gelegen.

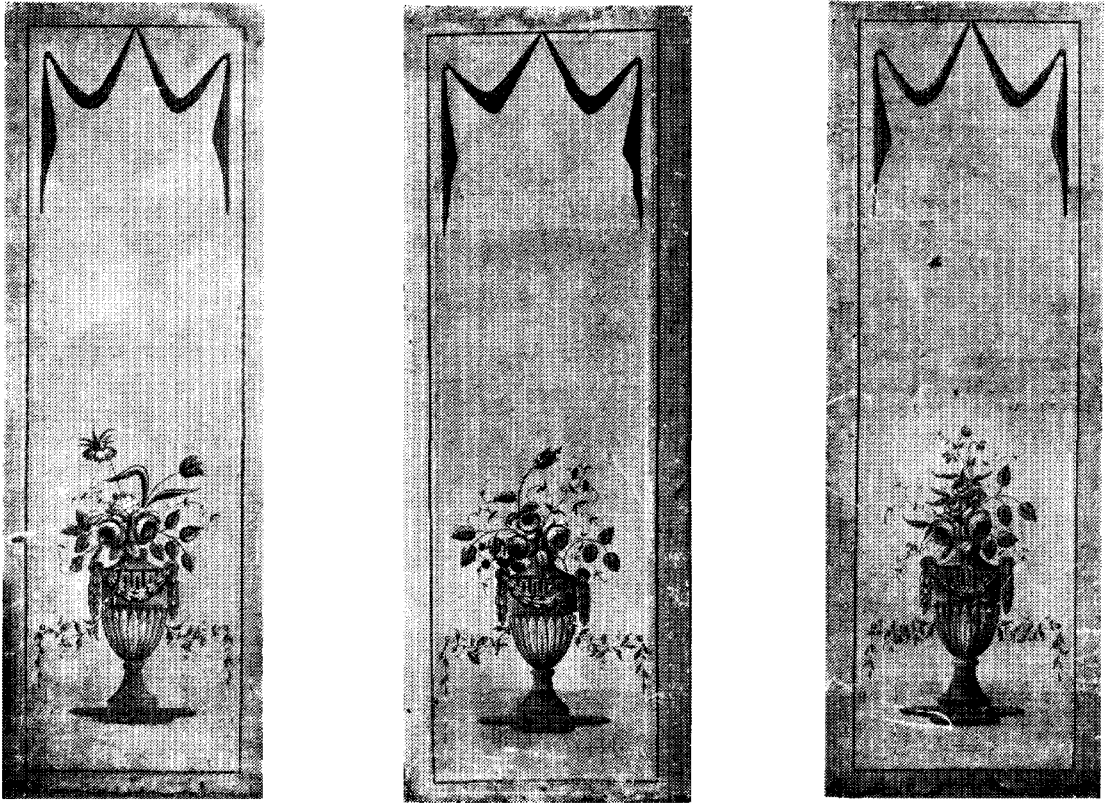
De indeling wordt bij de verbouwing vrijwel niet gewijzigd. Veel schilderwerk en behang worden aan de nieuwe mode aangepast. In de muur tussen de zaal en de oostelijke kamer komen vier schuifdeuren. De 18de-eeuwse lambrizing wordt uit beide kamers verwijderd. De wanden van de zaal worden met een rood velours bespannen, terwijl de zijkamer met een bijpassend rood behangsel wordt beplakt. De vloer van beide kamers wordt met een rood bloemrijk kleed belegd. Om de opgang naar de extra zolderverdieping te verbeteren wordt de steektrap halverwege onderbroken door een bordes⁹. De geornamenteerde balusters worden vervangen door ijzeren stangen. Op de nieuwe zolderverdieping komen een viertal kamers, alle onderling door middel van deuren met elkaar verbonden, waarachter een gang loopt over de gehele breedte van het huis.

Bij het bouwen van deze verdieping is men als volgt te werk gegaan. Het zuidelijk kapsant is geheel verwijderd. Een nieuwe spant wordt onder een flauwere helling op de verhoogde noordgevel gelegd. De bestaande trekbalken worden verlengd en zodanig omkokerd, dat het normale balken lijken. De pengaten van het korbeel zijn nog aanwezig. Bij de verhoging van de zuidgevel t.b.v. de extra zolderverdieping wordt de kroonlijst herplaatst, waarbij een weinig hout wordt vernieuwd. De dakkapel verhuist naar de noordgevel. Alle vensters worden gemoderniseerd tot empire-vensters. Voor de bestaande kozijnen bete-

⁸ De gevel vertoont enige overeenkomst met de gevel van het rond 1800 gebouwde pand Breedpad 17 te Heerenveen. Het bladmotief van de dakkapel en in het snijraam komt overeen met een dergelijk motief in het

niet meer aanwezige stucplafond van de Seize-zaal in de Crack-state te Heerenveen.

⁹ Uit de kleuranalyse bleek dat het bordes halverwege de steektrap is toegevoegd.

Afb. 16. Zeven linnen panelen met bloemvazen in Louis XVI-stijl. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1975).

kent dit dat zij naar beneden verlengd moeten worden, waarbij de vlijlaag met rollaag verdwijnen. De ramen van de begane grond hebben een roedenverdeling met vier ruiten. Die van de hoofdverdieping zijn schuiframen, waarvan het onderste gedeelte uit zes en het bovenraam uit vier ruiten bestaat. De wisseldorpel ligt nu hoger dan voorheen. De draaibare binnenluiken worden aan de bovenzijde met een paneel verlengd. Zij blijven draaibaar. De ramen van de zolderverdieping bestaan uit zes ruiten. Ook deze vensters worden voorzien van een wisseldorpel. Het onderste gedeelte is echter als een naar binnen draaiend stolpraam uitgevoerd. Verder worden alle vensters van zonerende luiken voorzien.

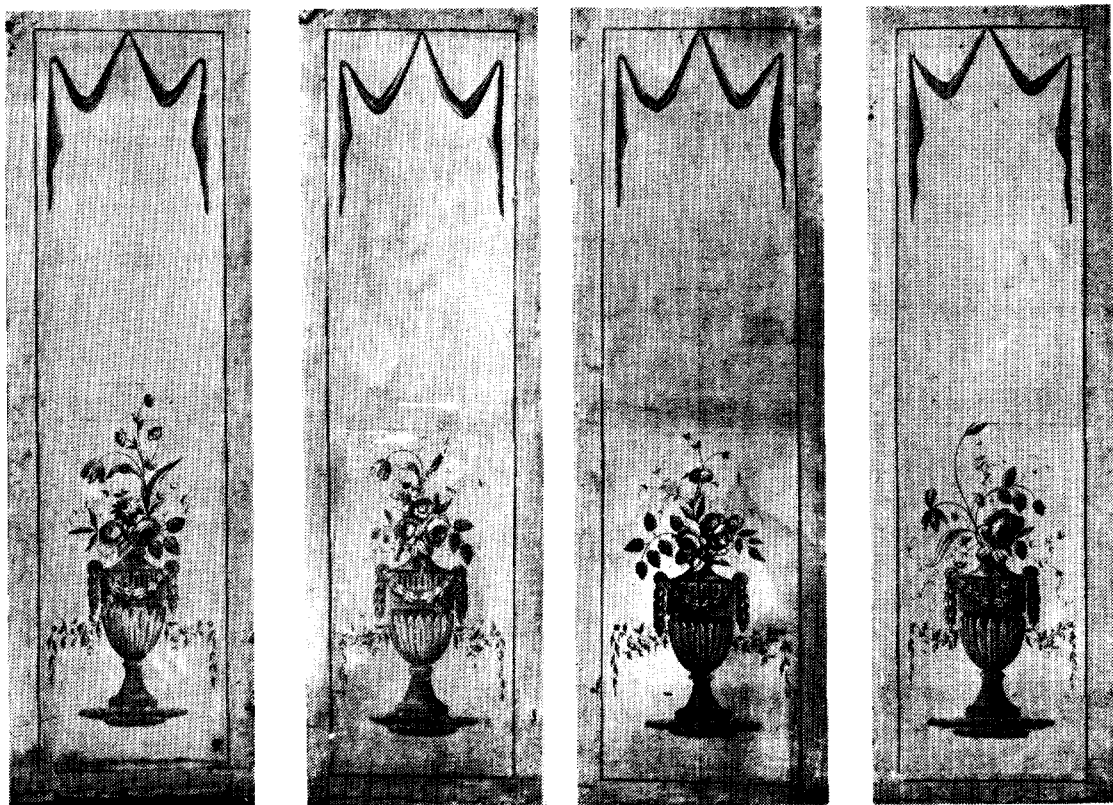
Ook in de noordgevel zijn empire-vensters aangebracht (afb. 7). De dakkapel van de zuidgevel wordt, zoals reeds vermeld, op deze gevel geplaatst. Het raam van de kapel wordt eveneens naar beneden verlengd, waardoor het geheel enigszins uit de verhouding raakt.

Modernisering van 1871

In 1871 hebben opnieuw enige modernisering

plaatsgevonden. Op een latje in de binnenbetimmering van een der vensters van de begane grond werd tijdens de restauratie het jaartal 1871 aangebracht. Aangenomen wordt, dat in dit jaar nog enige kleine wijzigingen hebben plaatsgevonden. Zo worden de binnenluiken schuivend gemaakt. De hal van de hoofdverdieping en het gehele trappenhuis worden donkerbruin (gehout) geschilderd. De grootste wijziging ondergaat de wisseldorpel iets lager geplaatst wordt dan bij het empire-raam. Boven- en onderraam bestaan elk uit een grote ruit.

Keren we nog even terug naar de bewoners. Een hoogtepunt in het huiselijk leven op Voormeer, maar ook voor Heerenveen was de viering van de vijftig-jarige bruiloft van het echtpaar Van Heloma-Van Sminia in 1880. Voormeer was op deze feestdag versierd met erebogen en guirlandes. De schoolkinderen van Heerenveen zongen het paar 's middags in de tuin van Voormeer

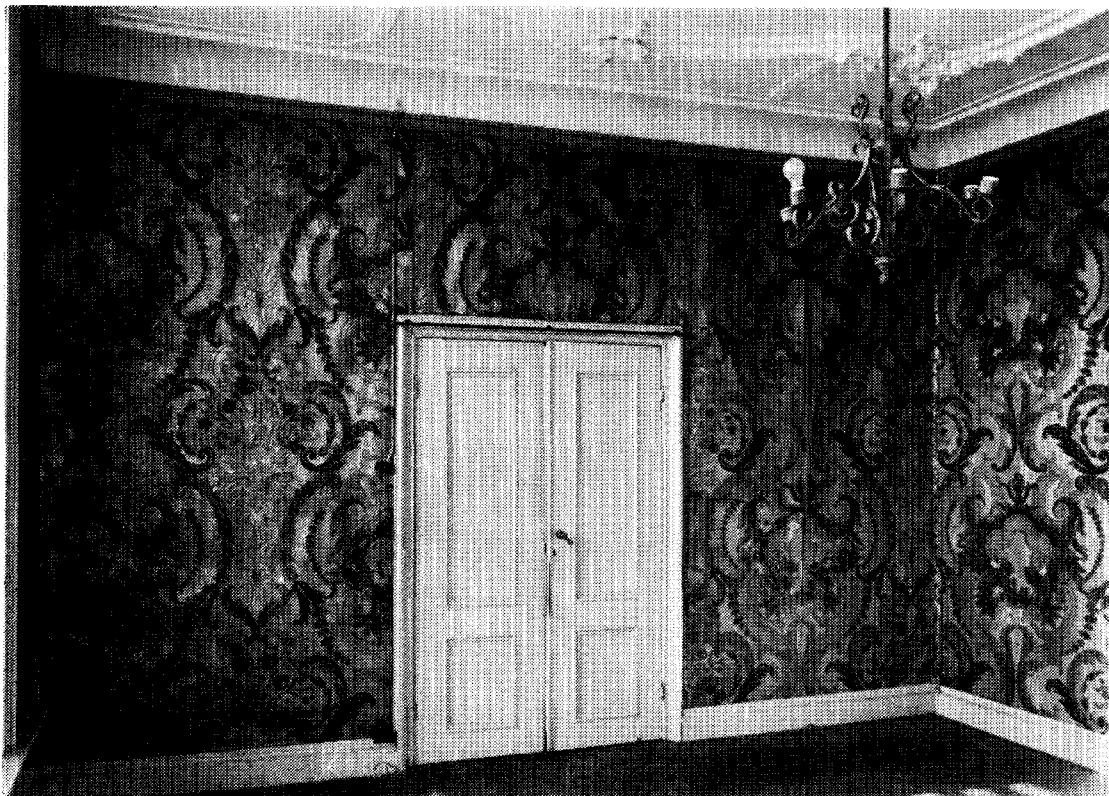
toe en werden royaal getraceerd. Alle behoeftigen van Heerenveen werden door het gouden paar getraceerd op vlees bij hun doorgaans karig maal. 's Avonds waren de erebogen verlicht en was er vuurwerk. Blijkens de krantenverslagen een dag om lang in de herinnering te houden. Ook binnen de familiekring was dat het geval. Op zolder werd tijdens de restauratie een z.g. „sniselbank” gevonden, een geïllustreerde voordracht met een der tial schetsen betrekking hebbend op het leven van Marcus van Heloma (afb. 18). De teksten en melodieën, behorend bij de schetsen zijn eveneens bekend. Op een van deze schetsen staat de zuidgevel afgebeeld, reeds met de hierboven beschreven moderne vensters op de hoofdverdieping. De vele dochters voor wie de extra verdieping nodig was staan voor de ramen. Bij het Tableau VII (Huize Voormeer) behoort het volgende lied te worden gezongen (op de wijze — De lieflijke meid van hierover):

¹⁰ Evenals zijn vader was hij gedurende twintig jaar voorzitter van de Heerenveense ijsclub Thialf. Zijn verdiensten lagen evenwel vooral op nationaal terrein. Vanaf de oprichting in 1882 was hij achtereenvolgens commissaris, voorzitter, erelid en erevoorzitter van de

Hoe lieflijk en sierlijk vertoont zich Voormeer
 In het groen van de bloeiende boomen;
 Hier wonen nog altijd Mevrouw en Meneer
 Zij zijn er bij 't trouwen gekomen.
 En als ge voorbijgaand, dan eens ziet naar
 omhoog,
 Gij kunt mij gerust maar geloven,
 Ontwaart ge het vriendelijke en knikkende
 hoofd
 Van zes lieflijke meisjes daar boven.

Nog enkele jaren leefde het paar. In 1884 overleed Maria, een jaar later haar man. De enige zoon, Marcus betrok nu Voormeer en zou als laatste Van Heloma het huis tot 1922 bewonen. Mr. Marcus Mzn. was gedurende bijna dertig jaar kantonrechter te Heerenveen. Ook was hij gedurende bijna dertig jaar dijkgraaf van hetzelfde waterschap als zijn vader. Zijn grootste bekendheid verwierf hij echter als promotor van de schaatsport ¹⁰.

Koninklijke Nederlandse Schaatsenrijdersbond. Hij stelde de Heloma-plaquette in, wisselprijs voor de nationale bondswedstrijd om het kampioenschap van Nederland, lange baan.

Afb. 17. Het goudleer in de oostelijke voorkamer vóór de restauratie. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1974).

Het 20ste-eeuwse Voormeer en de restauratie van 1975–1976.

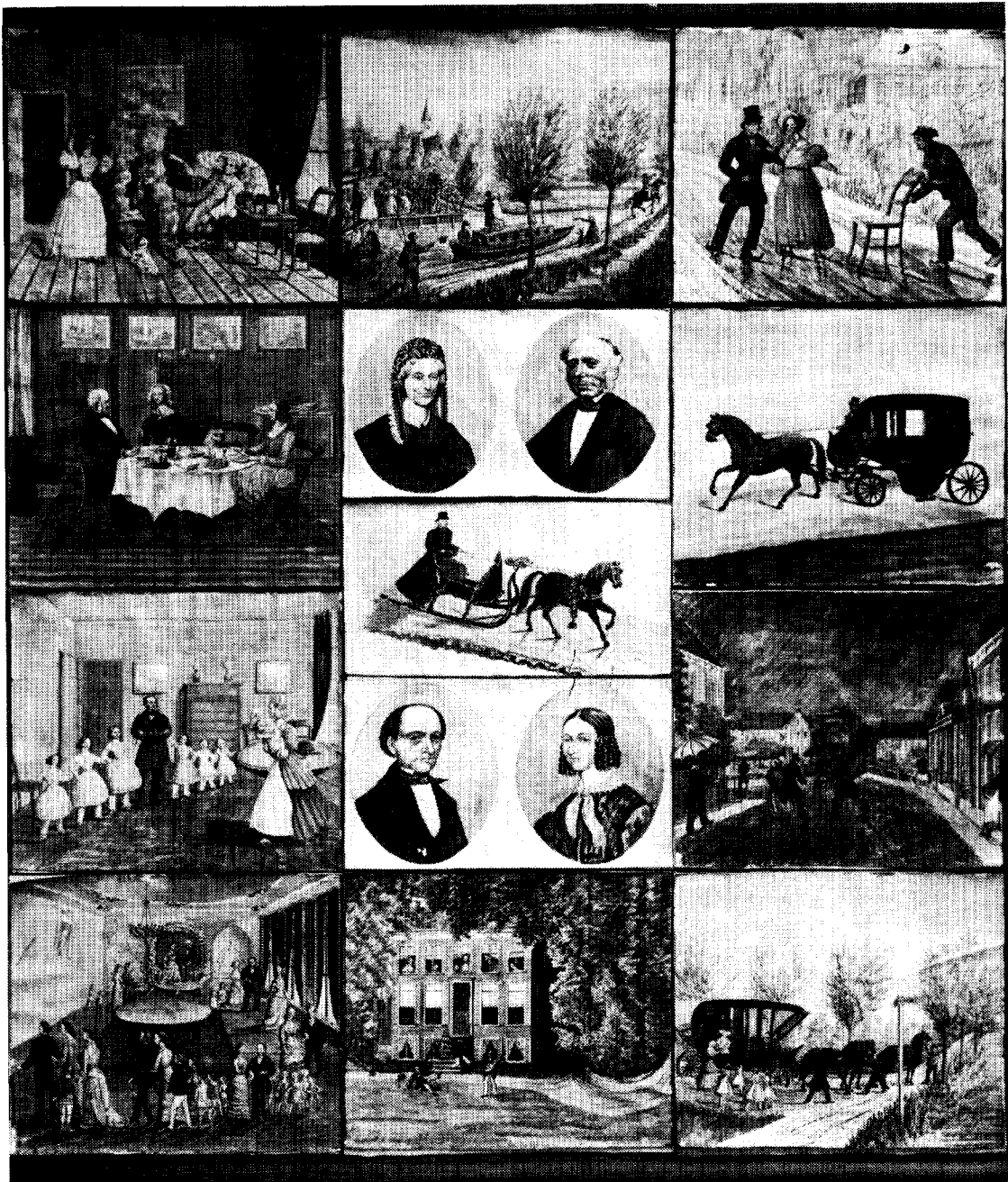
Na de dood van Marcus van Heloma in 1922 staat het huis tot 1940 leeg. Nadien doet het huis vele jaren dienst als dokterswoning. De westelijke aanbouw wordt gesloopt. De westgevel van het achterhuis krijgt een balkon met openslaande deuren en wordt geheel gepleisterd. Ten behoeve van de snelweg Leeuwarden–Meppel wordt het koetshuis afgebroken. Tevens worden veel bomen gerooid.

In de jaren '40 wordt van de keuken een garage gemaakt en wordt de noordgevel door het plaatsen van een brede deur aansierd. Over alle vloeren wordt een laag beton aangebracht. Verder worden veel plafonds, wanden en deuren aan het oog onttrokken door een boardbetimmering. Een periode van verval is ingetreden.

In het kader van de aanvullende werkgelegenheid werd in 1975 door het Ministerie van Sociale Zaken een subsidie voor restauratie ter beschikking gesteld. Het dakbeschot van de beide daken

is geheel vernieuwd evenals de goten en de kroonlijst. Door jarenlange lekkage waren vele strijk balken en enkele kozijnen totaal vergaan. Aan de strijk balken zijn de zeer waardevolle stucplafonds bevestigd. Daarom zijn deze balken door middel van een chemische injectering (z.g. Repoks) hersteld, waarbij de plafonds onaangetast konden blijven. In de hal op de hoofdverdieping is de 18de-eeuwse donkerblauwe kleur teruggebracht. Hetzelfde geldt voor het donkergroen in de westelijke voorkamer op de bel-étage. De oostelijke kamer is lichtblauw geschilderd, de fondkleur van het goudleerbehang. Het goudleer is door de „maatschap t.b.v. het restaureren en conserveren van goudleer” te Den Haag gerestaureerd.

Voor iedere restauratie geldt, dat het pas ná een duidelijke inventarisatie van alle elementen die bij een grondig historisch en architectonisch onderzoek aan het licht komen mogelijk is, tot een redelijk verantwoord restauratieplan te komen, waarbij zoveel mogelijk door de eeuwen heen aangebrachte elementen worden behouden. Helaas

Afb. 18. De z.g. Sniselbank met scènes betreffende het familieleven van het gezin van Marcus van Heloma en Maria van Sminia. Midden onder het in 1846 verhoogde huis. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1975).

ontbreekt het hier nog maar al te vaak aan waardoor aan vele elementen wordt voorbijgegaan of deze zelfs worden geëlimineerd. Wanneer men in de gelegenheid is een restauratie dagelijks te be-

geleiden, zal men ervaren, dat steeds weer kleine schakels ontdekt worden, waardoor een redelijk beeld van het transformatieproces van het object kan worden verkregen. Het is dan ook van zeer

groot belang de met de restauratie belaste ambachtslieden goed te informeren en hen attent te maken op mogelijke vondsten.

Wat waren nu bij het vaststellen van het restauratieplan ten behoeve van Huize Voormeer — afgezien van het kostenaspect — de mogelijkheden? Een reconstructie van de toestand van c. 1780 zou zeer wel mogelijk zijn geweest. Hierbij zou echter de verdieping op het voorhuis verwijderd moeten worden. De kortere vensters met de kleine roedenverdeling dienden dan weer te worden aangebracht. De oorspronkelijke architectuur van het pand zou weer geheel hersteld zijn. Een reconstructie van het interieur zou vrijwel onmogelijk zijn, omdat van vloerbehandeling, wandbekleding en kleuren te weinig bekend is. Bij een algehele reconstructie van de 18de-eeuwse toestand is de relatie met het heden volkomen zoek. Bovendien zouden er te veel waardevolle elementen uit de 19de- en 20ste eeuw moeten worden verwijderd.

Een reconstructie van het exterieur met het 19de-eeuwse interieur zou een toestand creëren die nimmer heeft bestaan en in zich tegenstrijdig is. Een andere mogelijkheid zou zijn geweest om alleen de verdieping te verwijderen en de 19de-eeuwse grote glasvensters te behouden. Maar ook in dit geval zou weer een toestand worden geschapen die (waarschijnlijk) nooit heeft bestaan. Bovendien is voor de bruikbaarheid van het pand de verdieping van groot belang. Verder kon nog worden overwogen om alleen de noordgevel van 18de-eeuwse vensters te voorzien, omdat zowel de

uiterlijke verschijning van het achterhuis, als het interieur van de daarin gelegen zaal en keuken een nog overwegend 18de-eeuws karakter heeft, zodat hier zeker geen conflictsituatie zou worden geschapen. Maar ook hier wordt door de combinatie van een overwegend 19de-eeuws voorhuis met een 18de-eeuws achterhuis een toestand gemaakt die waarschijnlijk nooit heeft bestaan.

De reconstructie van de noordgevel kan eveneens als een moderne ingreep worden opgevat. Hoe meer men bekend is met de bewoningsgeschiedenis van een pand des te moeilijker zal men kunnen overgaan tot het elimineren van de diverse door de vroegere bewoners aangebrachte onderdelen, tenzij deze zeer storend zijn, zoals de garagedeuren in de noordgevel. Bij de restauratie is daarom ook de keuken in originele staat hersteld, omdat zij een elementair onderdeel van het huis vormt en in onverbreekelijke relatie staat met de bovenbouw zoals op de doorsnedetekening is te zien (afb. 5).

In de zuidgevel zijn de empire-vensters gelijk aan die van 1846 wederom aangebracht ten behoeve van de architectonische eenheid. Bovendien is de relatie met het interieur hierdoor verstrekt. Tegen deze ingreep is echter in te brengen, dat er vrij unieke vensters zijn verwijderd. Het mag immers als zeer uitzonderlijk worden beschouwd, dat reeds in 1871 ruiten met een formaat van 115 × 190 cm konden worden vervaardigd. De ramen zullen destijds als zeer modern hebben gegolden.

SUMMARY

Voormeer, the house at Heideburen 97 in Heerenveen, was built in 1755 to replace a seventeenth-century house sometimes also called *Jonkershuis*. It comprises a main building with a rear wing, both with hip roofs, with a drawing-room floor over a half-sunken basement and an attic story, divided into rooms, over the main part of the house.

With one short interruption, *Voormeer* served as residence for members of the Van Heloma family up to 1922. Nicolaas van Heloma (Fig. 4) and his wife Anna Maria de Jong had the new *Voormeer* built, and their initials are found as reverse monograms in the plasterwork of the entrance hall (Figs. 10 and 11). Due to their involvement in commercial peat extraction in the provinces of Friesland and Drenthe and the important governmental and social positions they occupied, the Van Helomas left their mark on

Heerenveen and its surroundings.

Despite later modernization, notably on the façades (modification of the windows in 1780, 1846, and 1871) and the addition of a story to the main house in 1846 (to accommodate the large family of Marcus van Heloma and Maria van Sminia), the inside of the house retains most of its eighteenth-century character (Figs. 5–7). The handsome plasterwork in the Louis XV style is still to be found in the entrance hall (Fig. 10) as well as in the large room to the rear, the reception room (Figs. 12–14). A front room with gilded leather wall-covering dating from about 1770 (Fig. 17), and a fine eighteenth-century kitchen interior (Figs. 8 and 9) are still intact.

A thorough analysis of the indications found in the house provided the basis for the restoration carried out in 1975–1976 and made it possible to reconstruct the various phases of the history of building.

HET GOUDLEER IN HUIZE VOORMEER

H. A. B. VAN SOEST

Het goudleer in de voormalige rechter voorkamer van Huize Voormeer in Heerenveen is een goed voorbeeld van laat-18de-eeuwse goudleernijverheid (afb. 1). Het is ook bijzonder, omdat de goudleernijverheid aan het einde van de 18de eeuw al bijna honderd jaar goeddeels in onbruik was. Deze nijverheid beleefde zijn hoogtepunt rond 1650 en vond na 1700 nog maar weinig aftrek. Vermindering van economische spankracht en verandering van smaak zullen aan die ontwik-

keling beide hebben meegewerkt. Na 1700 werd de wandbespanning van goudleer geleidelijk aan vervangen door een wandbespanning in beschilderd linnen. Het beschilderde linnen bleef gedurende een groot deel van de 18de eeuw in zwang. Het had nog een tijd zo door kunnen gaan als concurrentie van fabrikanten in het buitenland de Hollandse fabrikanten de wind niet uit de zeilen had genomen. Aan het einde van de 18de eeuw werd het beschilderde linnen vervangen door

Afb. 1. Goudleer in de rechter voorkamer van Huis Voormeer te Heerenveen voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg, A. J. van der Wal, 1974).

papieren behangsel. Maar tussen de overgang van beschilderd linnen naar papierbehang kwam er in het laatste kwart van de 18de eeuw even een opleving in de goudleerijverheid, zij het met wat aanpassing aan de veranderde technieken gebruikt bij de vervaardiging van wandbekleding in het algemeen.

Oorspronkelijk werd een goudleren wandbespanning samengesteld uit aaneengeregen vellen leer van ongeveer 70 bij 80 cm. De aaneengeregen vellen werden aan de wand gespijkerd. De vervaardiging van afzonderlijk bedrukte vellen was arbeidsintensief en er werd vrij veel materieel bij verwerkt. Deze methode was dus nogal kostbaar. Bij de vervaardiging van beschilderd linnen werd gebruik gemaakt van aan elkaar geplakte banen linnen. De banen konden in onbeperkte lengte worden bereid. Het bedrukken van het linnen met een patroon geschiedde met behulp van een cilindervormige mal.

De goudleermakers, die tussen de overgang van beschilderd linnen naar papierbehang een herleving van hun nijverheid nastreefden, maakten van de veranderde en goedkopere technieken bij het maken van wandbekleding dankbaar gebruik. De vellen goudleer werden niet meer afzonderlijk bedrukt maar in banen aan elkaar gelijmd en ook met behulp van een cilindervormige mal van een doorlopend patroon voorzien. De lengte van de banen kon eenvoudig worden aangepast aan de hoogte van de wanden, die ermee bespannen moesten worden. De breedte bleef vrijwel gelijk aan die welke honderd jaar eerder werd aangehouden, ongeveer 80 cm. Van deze veranderde techniek bij de vervaardiging van goudleer is de wandbespanning in Huize Voormeer een sprekend voorbeeld.

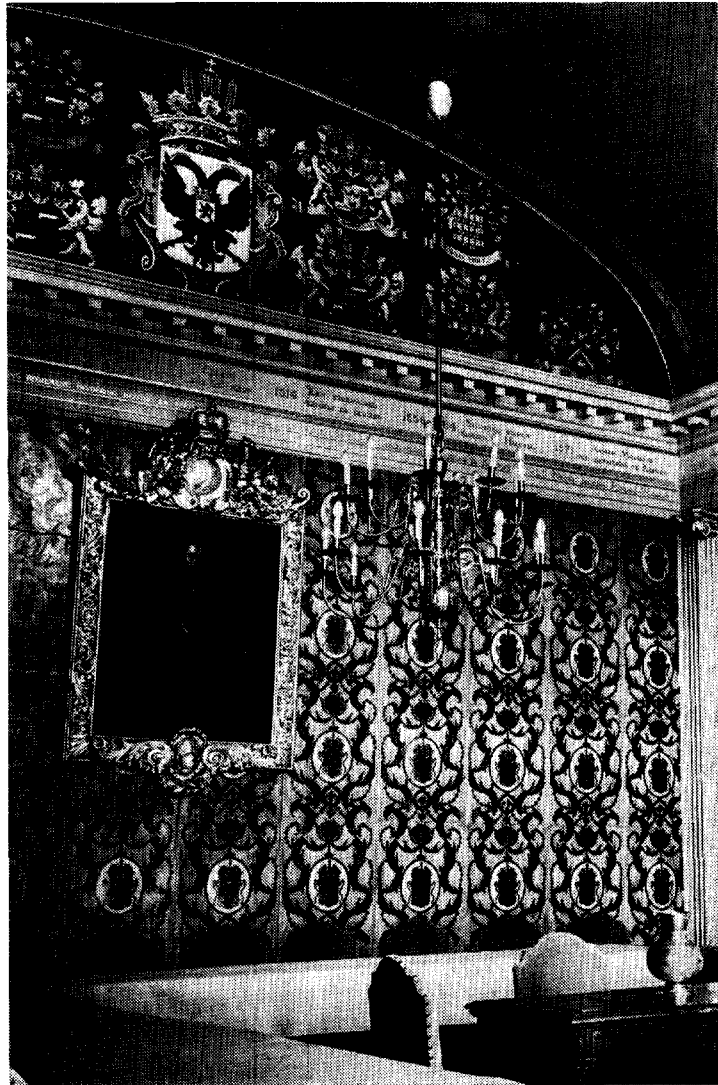
Het is jammer, dat in het familiearchief van Huize Voormeer over dit goudleer niet wordt gerept. We weten alleen, en we leiden dat af uit vergelijkbaar materiaal, dat het rond 1770 moet zijn gemaakt. In druktechniek en materiaalgebruik laat het zich goed vergelijken met het goudleer, dat in 1776 werd aangebracht in de Grote Zaal van het Gemeenlandshuis van Rijnland in Leiden, al werd dat goudleer geheel vervaardigd volgens de authentieke methode, dus in vellen, die aaneengeregen op de wanden werden gespijkerd. Bij gebrek aan gegevens over het goudleer van Heerenveen is 't misschien zinvol over het goudleer van Leiden wat randinformatie te geven. Het betreft hier een wandbespanning, die een vernieuwing was van een bespanning daterend uit 1670. Uit archivalia blijkt, dat die nieuwe

bespanning niet werd aangebracht door de goudleermaker zelf (wiens naam overigens onbekend is gebleven), maar door een behanger, een zekere Johannes Arnoldus van Hooegeven Langerak. Hij kreeg de vellen los geleverd, naaide deze aaneen en spijkerde ze vervolgens op de wanden. Het archief vermeldt ook, dat hij per vel 52 stuivers verdiende. Voor verwijdering van het oude goudleer uit 1670 kreeg hij 2 gulden en 10 stuivers. We zijn geneigd aan te nemen, dat het goudleer in Huize Voormeer ook door een behanger werd aangebracht. Wie het vervaardigde is ook in dit geval onbekend gebleven.

Betreffende de ornamentering laat het goudleer van Huize Voormeer zich vergelijken met wat kenmerkend is voor de in spitsovaal uitgevoerde brokaatpatronen waarmee Spaans goudleer in de 16de eeuw werd gedecoreerd. Deze decoratie werd in Holland na 1650 op goudleer veelvuldig toegepast. Hij komt onder meer voor op een schilderij van Pieter de Hoogh („Galant Gezelschap”, 1684, Museu Nacional de Arte Antiga, Lissabon). De ornamentatie van het goudleer in Heerenveen is bijzonder mooi gestileerd, al is deze duidelijk niet het werk van één hand. Misschien was het in die tijd gebruikelijk bij de vervaardiging van goudleer verschillende meesters in te schakelen. In het Amsterdams Gemeentearchief wordt een annonce bewaard, daterend uit 1766, die luidt: „Joh. Remmes in de Rozestraat te Amsterdam heeft in zijn fabriek van kamerbehangsel nog van nooden bij zijn meesters die hij reeds in dienst heeft een meester om ornamenten, speelinstrumenten, fruiten en bloemen te schilderen”. Ook in de ornamentering van het goudleer van Huize Voormeer is het werk van meerdere meesters te herkennen.

Op de wijze waarop dit goudleer werd gemaakt zullen we hier niet breedvoerig ingaan. We staan met een aardig citaat uit een reisverhaal van 1700, geschreven door Jan van Royen¹: „Daar [in Brussel] gingen we de goudleerfabriek zien alwaar eerste de vellen aaneengelijmd, de samenvoegselen gepolijst, en de grote baan met zilverbled belijmd en weder gepolijst werd, daarna op houten platen gelegd, waarin de figuren gesneden zijn die door een mangel erin gedrukt worden. Daarna worden de figuren na patronen gecouleurd en over de gansche baan een geel vernis gelegd, gegevende aan het zilver doordat de vernis heen schijnende een effect alsof de grond goud ware”.

¹ J. Ph. Wormser, „Het Goudleer”, *Bouwkunst*, 's Gravenhage, 1913, 81.

Afb. 2. Goudleer, aangebracht in vellen in de Grote Zaal van het Gemeenlandshuis van Rijnland in Leiden. (Foto Marianne Dommissie).

Onderzoek

Er is bij de restauratie en conservering van het goudleer uitgegaan van de volgende overwegingen:

1. Het goudleer moet zoveel mogelijk in originele staat blijven. Dit wil zeggen, dat bij de conservering van het dragermateriaal (het leer dus) geen middelen mogen worden gebruikt, die schadelijk kunnen zijn voor de beschildering, te weten: het zilver, de vernis die daarover heen ligt en de verf.

2. De aanvullingen en reparaties moeten reversibel zijn.

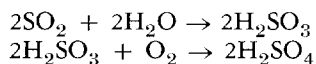
3. De ingetoonde aanvullingen mogen geen

eigen leven leiden, maar moeten één worden met het totaalbeeld van het goudleerbehang.

Alvorens met de restauratie aan te vangen wordt de staat waarin het goudleer zich bevindt vastgelegd aan de hand van een aantal tests waaruit de eventueel te nemen maatregelen kunnen voortvloeien.

1. Bepaling van de zuurgraad (pH) van het leer. De pH moet, waar het leer betreft, liggen tussen 3,0 en 6,0. Boven 6,0 is het leer te basisch en zeer gevoelig voor bacteriële- en schimmelwerking. Met behulp van een zwak zuur wordt de pH verlaagd als deze te hoog is. Als de pH van leer onder 3,0 ligt is het leer te zuur en vindt

afbraak van de leervezels plaats. Met behulp van een zwakke base (bv. ammoniak) wordt de pH verhoogd. In de praktijk is gebleken, dat een te lage pH in leer zich vrij regelmatig voordoet. Vastgesteld kon worden, dat de oorzaak ligt in de vorming van zwavelzuur in het leer (H_2SO_4). Dit zwavelzuur wordt gevormd uit zwaveldioxidegas, dat als atmosferische verontreiniging door het leer wordt geabsorbeerd. Er kunnen ook nog andere oorzaken zijn, zoals de straling van het ultraviolette deel in daglicht en de aanwezigheid van bepaalde looistoffen in het leer, die in zwavelzuur worden omgezet volgens:

Het gevormde zwavelzuur is een sterk oxydatiemiddel, dat de vezels van het leer, bestaande uit eiwitketens die zijn opgebouwd uit aminozuren, afbreekt tot de eenvoudigste bestanddelen, waarvan in het leer overblijft een zout, namelijk ammoniumsulfaat, een wit poeder.

2. Bepaling van het sulfaatgehalte van het goudleer. Dit houdt verband met het bovenstaande. Door de hoeveelheid sulfaat kwantitatief te bepalen kan worden nagegaan in welke mate er al afbraak van de leervezels heeft plaatsgevonden. In een aantal goudleermonsters zijn percentages tot 20% ammoniumsulfaat bepaald.

3. Bepaling van het vetgehalte van het leer. Het vetgehalte moet binnen nauwe grenzen liggen om het leer de nodige soepelheid te laten behouden. Door chemische en/of fysische processen kan het vetgehalte in leer te laag worden. Ook kan het vetgehalte te hoog zijn door eerdere behandeling van het leer met vetten of olie.

4. Bepaling van het vochtgehalte van het leer. d.w.z. bepaling van het vermogen van het leer om vocht op te nemen en weer af te staan onder wisselende atmosferische condities.

5. Bepaling van de looimethode van het leer. Nagegaan wordt of het leer plantaardig- of chroomgeloid is. Hierin kan een aanwijzing liggen omtrent de ouderdom van het leer.

6. Bepaling van de soort van de gebruikte metaalfolie. Dit kan iets zeggen over de kwaliteit van het goudleer.

7. Bepaling van de pigmenten, die op goudleer voorkomen. Ook hierin kan een aanwijzing liggen omtrent ouderdom en kwaliteit van het goudleer. Bovendien is kennis omtrent de pigmenten van belang in verband met mogelijke aantasting door te gebruiken restauratie- en/of conserveringsmiddelen.

De resultaten van de tests bij het hier bedoelde goudleer luiden als volgt:

1. Zuurgraad (pH): 2,3
2. Sulfaatgehalte: spoor
3. Vetgehalte: 2,6%
4. Vochtgehalte: 12% bij 21°C en 45% relatieve vochtigheid
5. Looimethode: plantaardig
6. Metaalfolie: zilver
7. Pigment: Berlijns blauw en loodwit in het blauw-wit, neutraal verdigris in het groen.

Op grond van deze resultaten is de zuurgraad (pH) van het leer met behulp van ammoniakgas verhoogd tot 5,0. Hierbij wordt het in het leer aanwezige zuur omgezet in het bijbehorende ammoniumzout zonder dat dit ten koste gaat van het leer.

De restauratie

Wat aan het leer van Huize Voormeer als gevolg van verval ontbrak en gescheurd was, is aangevuld en gerepareerd met plantaardig geloid nieuw kalfsleer. De zijkanen van de aanvullingen zijn over een breedte van ongeveer 2 cm langs de randen schuin weggesneden (geschalmd) om te voorkomen, dat herstel zich door hoogteverschil in textuur na verloop van tijd aan de voorzijde van het goudleer zou kunnen aftekenen. Ook de scheuren in het oude leer zijn langs de randen geschalmd. Een gelukkige bijkomstigheid in de schalmtechniek is goede hechting tussen het oude leer en het stuk nieuw leer, dat wordt ingezet. Voor het lijmen werd gebruik gemaakt van een polyvinylacetaat (Mowilith DM2). Deze kleefstof behoudt zijn elasticiteit en blijft zich aanpassen aan de werking van het leer onder invloed van wisselingen in temperatuur en luchtvochtigheid. De gelijmde fragmenten werden onder verzwaring van zandzakken gedroogd. Ook de doorgenaaide randen van de banen goudleer zijn ter versteviging gedoubleerd met plantaardig geloid kalfsleer, zodat de zomen van de banen niet opnieuw doorscheuren nadat deze bij restauratie weer aan een zijn genaaid. Het nieuw ingezette leer is na reiniging van het oorspronkelijke goudleer in toon gebracht. Dat gebeurde volgens de methode, die bij de vervaardiging van goudleer altijd gebruikelijk is geweest: het leer wordt bestreken met zilververf (op basis van aluminiumpoeder), daarover heen wordt een dunne gele vernis gelegd, die aan het zilver een goudglans geeft, en daarop wordt het leer ingeschilderd.

De toon waarin het nieuwe leer is ingeschilderd wijkt iets af van die van het oude leer. Hierdoor

blijft het voor een geoeftend oog mogelijk onderscheid te maken tussen wat authentiek en wat gerestaureerd is in de zin van vernieuwd. Het verschil is evenwel zo gering, dat wat hersteld is in het totaalbeeld geen eigen leven gaat leiden, en dus geen storende effecten veroorzaakt.

Bij de restauratie heeft zich eigenlijk maar één markant probleem voorgedaan. Bij een eerdere restauratie werden beschadigingen met een glanzende lak geretoucheerd. Deze retouches vonden we voornamelijk op de in lichtblauw geschilderde ronde vullingen tussen de in goud uitgevoerde spitsovaal-ornamentering. De glans van de oude retouches contrasteerde zeer sterk met de matte toon van de oorspronkelijke vernislaag. De retouches moesten dus worden verwijderd. Onderzoek wees evenwel uit, dat voor die retouches een synthetische verf was gebruikt, die zich niet liet oplossen in voor goudleer onschadelijke oplosmiddelen. Aanvankelijk meende men de retouches te moeten overschilderen (retouche op retouche), maar het resultaat van een experiment in die richting was onbevredigend. Een oplossing werd tenslotte gevonden in het wegslijpen van de oude retouches met behulp van fijn gemalen puimsteen, talkpoeder en gedemineraliseerd water. Daaraan werd een neutrale zeep toegevoegd, zodat het slijpsel in de oplossing bleef gesuspenderd en niet op het beschilderde goudleer zou kunnen neerslaan.

Het wegslijpen van de vele oude retouches was een bijzonder tijdrovend werk. Het bleek niet geheel te voorkomen, dat de onderliggende, oorspronkelijke vernislaag hier en daar werd beschadigd. Als gevolg hiervan was er na verwijdering van alle retouches een duidelijk zichtbaar verschil tussen wat wel en wat niet geslepen was. Het storende effect werd weggevoerd door behandeling — inwrijven — van de geslepen partijen met een in ethylalcohol fijn verdeelde, iets drogende olie (papaverolie). Daarmee werd ook de door vocht wit uitgeslagen oorspronkelijke vernislaag geregenereerd.

Het goudleer werd schoongemaakt met een oplossing van tetrachloorkoolstof in gedemineraliseerd water, waaraan toegevoegd Lerolat N 100, een non-ionogeen oppervlakte-actief middel voor reiniging en carboxymethyl-cellulose (CMC), dat geëmulgeerd vuil in de oplossing houdt en niet weer laat terugslaan op het beschilderde oppervlak. De oplossing werd eerst op een zachte doek gedaan en daarmee werd voorzichtig over het goudleer gewreven. Door met een schone, zachte doek na te wrijven werd het in de oplossing op-

genomen vuil weggenomen. Bij dit werk wordt een masker gedragen tegen inademing van de schadelijke tetrachloorkoolstofdampen. Andere geteste oplossingen waren: 1. gedemineraliseerd water met Lerolat N 100 (hiermee werd het vuil niet opgelost); 2. terpentijn (hiermee raakte het leer te zeer doordrenkt, terwijl het vuil in het leer trok); 3. een emulsie van bijenwas (deze emulsie was niet doelmatig aangezien de was met terpentijn verwijderd moest worden).

Na restauratie is het leer opnieuw aan de wanden van de eetkamer in Huize Voormeer opgespannen. Zoals uit het voorgaande duidelijk is, werd goudleer vroeger aan de wanden gespijkerd. Bespijkering laat het leer evenwel geen ruimte om te krimpen en uit te zetten, en die oude methode is dan ook de oorzaak geweest van het verval, dat zoveel goudleer door scheuren ontoonbaar heeft gemaakt. Bij de bevestiging wordt gebruik gemaakt van een tussenfase: de zomen van de goudleerbanen worden, eveneens met een polyvinylacetaat, beplakt met een polyesterweefsel — Tergal (marge van de randen van het goudleer af ongeveer 3 cm) — en aan dit polyesterweefsel wordt een strip gesegmenteerde, met polymethaangaren omspannen elastisch weefsel (Lycra) bevestigd. De Lycra wordt aan de wand genageld en rekt en krimpt met de werking van het leer mee. Er is hier dus sprake van indirecte hechting tussen wand en wandbespanning. Deze spanningmethode draagt bij tot het opheffen van de spanningen in het leer en geeft het derhalve een langere levensduur.

De restauratie werd uitgevoerd door de Maatschap t.b.v. Goudleer Restauratie en Conservering in Den Haag. Het onderzoek voorafgaande aan de restauratie werd uitgevoerd door P. Hallebeek van het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap in Amsterdam die ook bijdroeg tot de verslaggeving in dit rapport. De bij de beschreven restauratie gevolgde methode is in nauwe samenwerking met T. Stambolov tot stand gekomen.

Literatuur

- Mr. J. Slagter, „Goudleren Behangsels”, *Oudheidkundig Jaarboek*, 12de jaargang, 1943;
 J. F. M. Sterck, „Over de Oud Amsterdamse Goudleerhuizen”, *Amstelodamum*, 27ste Jaarboek, 1930;
 Mr. W. F. H. Oldewelt, *18de-eeuwse Kamerbehangsels*, Gemeentearchief Amsterdam;
 Heinrich J. Schmidt, *Alle Seidenstoffe*, Klinkhardt & Biermann, Braunschweig, z.d.;
 T. Stambolov, *Manufacture, Deterioration and Preservation of Leather*, ICOM Committee for Conservation Amsterdam Meeting 1969 Paper 69/36, 98 pp.

SUMMARY

The manufacture of gilded leather, which reached a high point in The Netherlands in the middle of the seventeenth century, underwent a revival in the last quarter of the eighteenth century, now adapted to the new techniques used in the production of wall-hangings. Instead of separately printed pieces measuring *c.* 70 × 80 cm, strips *c.* 80 cm wide were made on which a continuous pattern was applied with a cylindrical embossing roller.

The gilded leather in the right handed front room of *Huis Voormeer* in Heerenveen dates from about 1770 (Fig. 1). Before the restoration, its condition was determined on the basis of a number of tests: determination of the acidity (pH: 2.3), the sulphate content (trace), the fat content (2.5%), the moisture content (12% at 21°C and 45% relative humidity), the tanning method (vegetable process), the metallic foil (silver), and pigments

(bluish-white: Prussian blue and lead white; green: neutral verdigris).

During the restoration, missing parts were replaced and tears reinforced with vegetable-tanned calfskin with bevelled edges glued with polyvinylacetate (Mowilith DM2). The seamed parts were also given a leather backing. The newly inserted pieces were matched — after cleaning of the original parts — by the application of silver paint, a thin layer of varnish, and the addition of colour. The main problem encountered was formed by the glossiness of the areas which had previously been retouched.

The restoration was performed by the *Maatschap ten behoeve van Goudleer Restauratie en Conservering* (Association for the Restoration and Conservation of Gilded Leather) in The Hague after an investigation by the Central Research Laboratory for Objects of Art and Science in Amsterdam.

ZEVENTIENDE- EN ACHTTIENDE-EEUWS VENSTERGLAS

De heer R. J. Wielinga, architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, meldde de vondst van restanten oud vensterglas onder de vloer van het souterrain van het door hem bewoonde Huis Voormeer te Heerenveen. De aard van de vondst is zeer interessant en geeft een welkome aanvulling op de kennis van het vensterglas, dat in Nederland gebruikt werd.

Het Huis Voormeer, in de huidige vorm opgetrokken in 1755, had een 17de-eeuwse voorganger. Bij de glasvondst zijn dunne rechthoekige groene ruitjes van ongeveer 8×11 cm met resten van dunne loodstrips waarin ze gevat waren. Ook zijn fragmenten gevonden van ruitjes die aan de bovenzijde twee schuine zijden hadden. Hieruit mag worden opgemaakt, dat in de bovenste zone van het glaspaneel een eenvoudige geometrische versiering was aangebracht, zoals in de eerste helft van de 17de eeuw gebruikelijk. Het glas is soms erg onzuiver, op cilinder geblazen, gesneden met een heet puntig ijzer en vermoedelijk van Franse herkomst¹.

Er zijn ook stukken fraai blank glas gevonden, kennelijk afkomstig van de dikke rand van glasschijven, die een diameter van ongeveer 95 cm gehad moeten hebben. De dikte van de daaruit

gemaakte ruiten moet ongeveer 2 mm zijn geweest. Het glas is iets roze getint. De stukken zijn met een diamant gesneden, kennelijk op de bouwplaats. Het glas vertoont grote overeenkomst met het zogenaamde paarse Boheemse glas, dat in de tweede helft van de 18de eeuw in Nederland werd toegepast. Tot dusverre was niet bekend, dat dit uitzonderlijk fraaie glas nog op schijven werd gemaakt. Die methode was ruim twee eeuwen daarvoor in Frankrijk al verlaten.

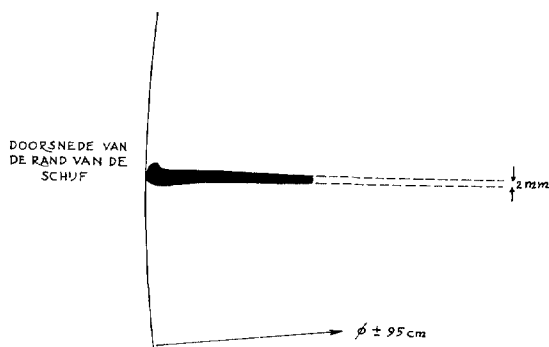
Dit Boheemse glas, vervaardigd in het Boheemse Woud, wordt onder invloed van weer en wind paars door uitververen van het mangaan, dat in overmaat in het grondmengsel aanwezig is. In de gevonden stukken is dit element als licht roze tint juist waarneembaar.

Het Boheemse glas werd onder meer toegepast aan de raadszaal van het stadhuis van Leeuwarden (1760), het huis op de Zuidsingel op de hoek van de Korte Gracht te Amersfoort (c. 1780) en het Paviljoen Welgelegen te Haarlem (1785-'88).

Het huis Voormeer verloor zijn 18de-eeuwse vensters bij een modernisering in de 19de eeuw.

H. JANSE

¹ Zie H. Janse, *Vensters*, Nijmegen 1972, 14-16.

FRAGMENTEN VAN DE RANDEN VAN GLASSCHIJVEN

KLEUR: LICHT ROZE

HERKOMST: BOHEMEN (?)

GESNEDEN MET EEN DIAMANT

Afb. 1. Glasschijven uit het Huis Voormeer te Heerenveen.

KNOB

IN MEMORIAM MR. G. J. KALF

De jaargang 1955 van het Bulletin bevat een treffend artikel in de kolommen 165–178 onder de titel „Herinnering aan drie paladijnen”. Het werd geschreven door dr. H. E. van Gelder en is gewijd aan dr. Jan Kalf, prof. dr. Willem Martin en prof. dr. Willem Vogelsang, allen de Bond ontvallen in 1954. Nu is het de zoon van de eerstgenoemde onder de „paladijnen” die ik hier op uitnodiging van het Bestuur wil gedenken: Gijs Kalf, die in de jaren 1949–1957 penningmeester van de Bond was en die, ruim 76 jaar oud, op 26 mei 1976 heenging. Niet alleen heeft hij de Bond aan zich verplicht als een toegewijd penningmeester, na als zodanig te zijn afgetreden bleef hij zijn opvolger nog geruime tijd bijstaan om de administratieve nasleep van de oorlogsperiode te klaren. Hulpvaardigheid behoorde nu eenmaal tot zijn karaktereigenschappen.

Tussen de aard en de levensloop van Gijs Kalf en die van Jan Kalf is weinig overeenstemming te bekennen. Begaafd waren zij beiden zeker, en dat op verscheiden terreinen. Gijs Kalf had belangstelling voor muziek maar ook voor beeldhouwkunst en architectuur en zijn gevoeligheid voor architectonische indrukken was waarschijnlijk scherper dan die van zijn vader. De klassieke opleiding was goed aan hem besteed,

de studie van het recht evenzeer, en hij moet ambitie hebben gehad voor een toekomst in de magistratuur, maar de omstandigheden leidden ertoe dat hij een loopbaan in het bankbedrijf koos. Aanvankelijk was hij verbonden aan de Amsterdamse Bank, later ging hij over naar Mees & Zoonen, waar hij een gewaardeerde figuur werd in verschillende posities, en in 1949, toen Jacob Mees, die jaren lang penningmeester van de Bond was geweest, als zodanig aftrad werd hij de opvolger.

Wie met Gijs Kalf in aanraking kwam werd getroffen door de ongedwongen, de natuurlijke innemendheid die hem kenmerkte. Dat wil allerm minst zeggen dat hij een toeschietelijk man was. Hij schuwde gemeenzaamheid en openbaarheid en placht zich meer uit de omgang terug te trekken en op de achtergrond te houden dan degenen die hem waardeerden lief is geweest. Voor een deel is dat misschien te verklaren uit een overmaat van bescheidenheid. Gijs Kalf citeerde graag uit de klassieken. Ik wil hem daarin volgen door te eindigen met van hem te getuigen „desiderium sui reliquit” — wat hij naliet is een gevoel van gemis — ook al besef ik dat ik hem te nauwnood heb gekend.

ENGELBERT H. TER KUILE

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 18 JUNI 1976 IN DE BURGERZAAL VAN HET STADHUIS TE ZUTPHEN

Op de presentielijst komen de namen voor van 46 leden en introducés. De voorzitter, mr. dr. L. de Gou, *opent* de bijeenkomst. Staande gedenkt de vergadering de leden, die de Bond in 1975 door de dood zijn overleden:

Ir. C. J. Cramer b.i., architect te Arnhem
 H. F. Heerkens Thijssen, Bloemendaal
 G. van der Mark, architect te De Bilt
 J. R. van Nijendaal, kunstschilder te Wijk bij Duurstede
 G. F. C. Rissink, Leiden
 Jhr. ir. G. C. Six van Wimmenum, architect te Laren
 Jacq. Storms, Roermond
 Mevrouw dr. G. T. van Ysselstein, 's-Gravenhage.

Zeer onlangs zijn overleden mr. H. Hardenberg, secretaris van de Bond van 1949 tot 1954, en mr. G. J. Kalf, penningmeester van 1949 tot 1957.

De voorzitter spreekt daarna de openingsrede uit*.

De *notulen* van de op 21 februari 1976 te 's-Gravenhage gehouden algemene ledenvergadering, die zijn afgedrukt in het Bulletin van april 1976, blz. 99 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

Onder de *ingekomen stukken* bevinden zich berichten van verhindering van de bestuursleden Van Dun, Halbertsma, Van Mosselveld, Phaff, De Roy van Zuydewijn, Szénássy en Vroom, alsmede van de heer P. J. Yperlaan, de vertegenwoordiger van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. De secretaris deelt vervolgens mede dat de werkgroep „K” van M-75 de Bond een subsidie van f 15.000,— heeft toegekend als bijdrage in de kosten van aanmaak van het Hollands Monumentenspel. Voorts leest de secretaris de brief voor, waarin het bestuur tegenover de Minister van C.R.M. uiting geeft aan zijn grote verontrusting over de toekomst van het kasteel Amerongen met zijn bijbehorende, onvervangbare inboedel. De voorzitter noemt het een nationale schande, indien niet zou kunnen worden

* Deze wordt afgedrukt in de eerste aflevering van 1977.

voorkomen dat deze inboedel in openbare veiling wordt gebracht.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, brengt het *jaarverslag* uit:

„Het Monumentenjaar-1975 — wat heeft dat voor de Oudheidkundige Bond betekend? Wat de doelstelling betreft, niets uitzonderlijks; de Bond is bij wijze van spreken *dagelijks* bezig met het propageren van de zorg voor onze monumenten en daarom hadden wij aan een speciaal „monumentenjaar” niet zoveel behoefte. Dat neemt niet weg dat de Bond dankbaar heeft geprofiteerd van de golf van enthousiasme voor monumentenzorg, die over de bewoners van onze lage landen is geslagen en waaruit ook voor ons een belangrijke ledenaanwas is voortgevloeid!

Maar er was méér. In een sfeervolle bijeenkomst op 26 juni 1975 in de historische Ridderzaal te 's-Gravenhage, waar „honderd jaar overheidszorg voor het cultureel erfgoed” officieel werd herdacht, verwoordde ons oud-bestuurslid prof. dr. C. J. A. C. Peeters in zijn rede „Het behoud van de kunst — de kunst van het behoud” op voortreffelijke wijze de gedachten, die hierover ook in de Bond leven. Twee toen ten doop gehouden boekwerken, één van mr. dr. F. J. Duparc „Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed” en één van ir. J. A. C. Tillema „Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland” vormen als het ware een „monumentaal” overzicht van de ontwikkeling, die op dat terrein in een eeuw tijds haar beslag heeft gekregen. In flagrante tegenstelling tot de plechtige sfeer in de Ridderzaal stond een ludiek gebeuren op het Haagse Binnenhof, waar na de ingebruikstelling van de gereconstrueerde fontein een feestelijke openluchtmarkt werd geopend, waarop tal van handwerkslieden hun vaardigheid op het gebied van restauratiewerken lieten zien.

Een andere onvergetelijke gebeurtenis in het monumentenjaar: op 16 december 1975 aanvaardde onze voorzitter in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam uit handen van Z.K.H. Prins Claus de onderscheiding, die de Bond door het Nationaal Comité Monumentenjaar 1975 was

toegekend. Het was een treffend schouwspel, de voorzitters van de diverse, op landelijk niveau werkzame, onderscheiden verenigingen op het podium in de kerk tezamen te zien, ieder met de gecalligrafeerde oorkonde onder de arm! Een symbool van de zo vurig gewenste, eendrachtige samenwerking, uiteraard met behoud van de eigen identiteit van elke vereniging!

Het Monumentenjaar was inmiddels officieel afgesloten met een congres, dat van 21 tot 25 oktober te Amsterdam werd gehouden. Daarin is het Handvest inzake het bouwkundig erfgoed van Europa aanvaard en zijn een verklaring en een resolutie opgesteld, waarin de wens tot samenwerking tussen de Europese landen ten bate van de bescherming van dat erfgoed tot uitdrukking wordt gebracht.

Ook de Bond zelf heeft geprobeerd in het monumentenjaar met een bijzondere manifestatie te komen. Technische problemen maakten het helaas onmogelijk, een reeds op stapel gezet extra nummer van het Bulletin op tijd te laten verschijnen, maar met het door ons uitgebrachte Hollands Monumentenspel voor jong en oud, gebaseerd op het oud-vaderlandse ganzenbord, is het — ook nu nog! — mogelijk op speelse wijze een reis te maken langs onze historische steden en dorpen, die hun eigen karakter vrij goed hebben bewaard. De achterzijde van het spel meenden wij te moeten benutten voor het geven van informatie op het terrein van de monumentenbescherming. Naast de ontwerper zijn wij de Stichting Projectontwikkelingsbureau Amro-Westland/Utrecht te Amsterdam bijzonder dankbaar voor haar medewerking en de verstrekte geldelijke garantie. Het feit dat de Stichting School en Bedrijf het spel uitermate geschikt acht voor gebruik ten dienste van het voortgezet onderwijs, zegt wel iets over de propagandistische waarde, die er aan wordt toegekend.

Uiteraard tracht de Bond de ontwikkeling van de restauratiemethoden en vooral van de grote gevaren, die onze monumenten nog steeds bij voortduring bedreigen, zo goed mogelijk bij te houden. Gemakkelijk is dat niet, want de leden van het bestuur vervullen hun taak belangeloos en in hun vrije uren en hun ontbreekt ten enenmale de tijd, van alle dreigingen kennis te nemen, laat staan deze te onderzoeken en af te weren. Afgezien daarvan menen wij dat het niet tot de taak van de Bond behoort, voor elk bedreigd monument alarm te slaan. Het zal noodzakelijk zijn op dit punt tot een taakverdeling te komen tussen de verenigingen, die een zelfde doel nastreven.

Alleen wanneer werkelijk grote monumentenbelangen op het spel staan, dient de Bond in het geweer te komen. Dat is naar onze mening het geval te *Leiden*, nu de Minister van C.R.M. aan het Warenhuis C. en A. toestemming heeft verleend voor het afbreken c.q. verbouwen van de panden Breestraat 125 en 127-129 en Langebrug 48-52. De Bond meent dat realisering van het nieuwe bouwplan na afbraak van de genoemde percelen ernstige schade zal toebrengen aan de fijschalige architectuur van de Leidse Breestraat en aan de nog ongerepte gevelwand van de Langebrug. Na rijp beraad heeft het bestuur besloten van de genoemde beslissing van de Minister in beroep te komen bij de Kroon.

De restauratie van het *Paleis Het Loo* en de daarmee samenhangende reconstructie van de formele tuinaanleg bij het Paleis, waarvoor een gedeelte van het bestaande landschapspark zou moeten worden opgeofferd, is een ander voorbeeld van zeer grote monumentenbelangen, die op het spel staan. De Bond betreurt het dat de restauratie- en reconstructieplannen zo lang op een besloten niveau zijn behandeld. Wij zijn van mening dat zeker in dit geval een zo groot mogelijke openheid en informatie op hun plaats zouden zijn geweest. Intussen kwamen dan toch onlangs de plannen in de openbaarheid en blijkens de berichten in de pers zijn tussen voor- en tegenstanders heftige discussies losgebarsten. De Bond wil graag het zijne bijdragen aan deze opinievorming; een aflevering van het Bulletin, dat speciaal aan Het Loo is gewijd, is thans ter perse.

In de ledenvergadering van 20 juni 1975 legden de bestuursleden Quarles van Ufford en De Vrieze hun functies neer. Als nieuweling konden wij ir. H. J. F. de Roy van Zuydewijn welkom heten. De heer De Gou was bereid het voorzitterschap weer voor een jaar op zich te nemen. De voorzitter werd benoemd tot lid van het algemeen bestuur van de Bond Heemschut. Tevens nam hij als vertegenwoordiger van de Bond zitting in het bestuur van de Overvoorde-Gordon-Stichting, toen mr. T. Landheer de wens te kennen had gegeven, als zodanig af te treden.

De financiële positie van de Bond is helaas niet rooskleurig. De exploitatie van het Bulletin wordt ongunstig beïnvloed door de steeds stijgende druk- en verzendkosten, zodat het bestuur zich genoopt heeft gezien een voorstel tot verhoging van de contributie met ingang van 1976 aan de ledenvergadering voor te leggen. Daarmee zijn we er evenwel nog niet en het zal dus nodig zijn, nieuwe bronnen van inkomsten te zoeken. Dank zij

het Instituut voor Electronische Administratie is het nu mogelijk met één druk op de knop het juiste aantal leden van de computer af te lezen: dat bedroeg aan het einde van het jaar rond 2200. In verband daarmee is de oplage van het Bulletin wederom verhoogd, thans tot 2500 exemplaren. Op voorstel van de redactie ging het bestuur akkoord met een enigszins gewijzigde lay-out van het Bulletin; met ingang van de nieuwe jaargang werd het mogelijk de foto's tussen de tekst te plaatsen. Resumerende kan worden vastgesteld dat het Monumentenjaar-1975 weliswaar aan de verwachtingen heeft beantwoord, maar dat het nu zaak zal zijn de verhoogde belangstelling te kanaliseren en de fakkel brandende te houden. Daarbij is voor de Oudheidkundige Bond ongetwijfeld een belangrijke taak weggelegd!"

Naar aanleiding van het jaarverslag merkt mevrouw *Cremers* op dat zij gaarne zou zien dat in het Bulletin extra aandacht wordt besteed aan de bescherming van de *omgeving* van het monument. Een buitenplaats b.v. kan niet los worden gezien van het omringende park. Hoofdredacteur *Van Asperen de Boer* verwijst naar de ter perse zijnde aflevering over Het Loo; overigens is de redactie voor de inhoud van het Bulletin sterk afhankelijk van auteurs, die copie inzenden. De heer *Kerremans* geeft in overweging de redactiecommissie uit te breiden met enkele deskundigen op dit terrein. Mevrouw *Houtzager* onderstreept dat de Bond af moet van de geldende opvatting, dat het Bulletin uitsluitend een orgaan van Monumentenzorg zou zijn. Zij pleit voor een gesprek met verenigingen, die een zelfde doel nastreven, ook al in verband met de taakafbakening.

Op grond van artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement *treden* de bestuursleden van Dun, De Gou, Halbertsma, Van Helbergen, Phaff en Szénássy af; de twee laatst genoemden zijn niet herkiesbaar, daar zij zes jaren achtereenvolgende zitting hebben gehad in het bestuur. Op voorstel van het bestuur besluit de vergadering de herkiesbare leden opnieuw te benoemen en in de ontstane vacatures te voorzien door de aanwijzing tot lid van het bestuur van de heren drs. A. L. L. M. Asselbergs, verbonden aan het Nederlandse Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam, en J. M. Bos, conservator ambachten en bedrijven van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. Met applaus continueert de vergade-

ring het voorzitterschap van de heer De Gou wederom voor een jaar.

Op grond van artikel 9 van het Huishoudelijk Reglement zijn van de *commissie* van *redactie* voor het Bulletin aan de beurt van aftreden de heren Van Agt, Korf, Renaud en Temminck Groll. De vergadering stemt in met hun herbenoeming.

De voorzitter geeft de vergadering in overweging de a.s. *wintervergadering* (op zaterdag 19 februari 1977) te beleggen te Amersfoort en de *zomer- vergadering* (vrijdag 17 juni 1977) te Bergen op Zoom. Aldus wordt besloten.

Bij de *rondvraag* zet de voorzitter uiteen dat het bestuur thans druk bezig is met het opstellen van de door het Ministerie van C.R.M. verlangde *beleidsnota*, aan de hand waarvan bezien zal worden of de Bond een subsidie kan worden toegekend om zijn werkzaamheden voort te zetten. De heren *Bonga* en *Valk* stellen voor de belangrijkste punten van die nota op korte termijn in gestencilde vorm aan de leden van de Bond voor te leggen onder het stellen van een termijn voor respons. De *voorzitter* vreest dat zulks vertragend zal werken; men heeft die nota ten spoedigste op het Departement nodig en de Bond heeft dringend geld nodig! Na enige discussie *machtigt* de vergadering het bestuur de beleidsnota verder uit te werken. De tekst zal t.z.t. in het Bulletin worden gepubliceerd.

De heer *Quarles van Ufford* zegt dat in de Nederlandse Museumvereniging steeds meer stemmen opgaan, die pleiten voor een eigen orgaan. De stroming, die een krachtenbundeling met de Oudheidkundige Bond voorstaat, verliest kennelijk terrein. *Voorzitter* De Gou betreurt deze ontwikkeling, omdat er toch tal van facetten in het museumwezen zijn, die de volle belangstelling van de Bond hebben. Niettemin, indien het bestuur van de Museumvereniging tot „afhaken” besluit, dan zal de Bond daar vrede mee hebben. Nadat de voorzitter op een vraag van Mevrouw *Cremers* heeft geantwoord dat het bestuur van de Bond geen bezoek aan Paleis Het Loo heeft gebracht en dat het zijn voorkeur voor de te volgen restauratiemethode nog niet heeft bepaald, *sluit* hij de vergadering.

Vrijdag 18 juni. Tegen tien uur stromen de deelnemers aan de excursie het oude Broederen- klooster aan de Rozengracht te Zutphen binnen,

dat thans huisvesting biedt aan het Stedelijk Museum en de Oudheidkamer voor Stad en Graafschap Zutphen. Na een begroetingswoord van de directeur, drs. C. O. A. baron Schimmelpenninck van der Oije, en een rondgang door het gebouw wordt het gezelschap in groepen gesplitst, die onder leiding van de heren Schimmelpenninck, Numans en Wartena een rondwandeling door de oude binnenstad maken. Bijzondere aandacht trekken de restanten van de middeleeuwse stadsmuur, de poorten en de gelukkig nog talrijke monumentale woon- en pakhuizen. De excursie eindigt vanzelfsprekend in de majestueuze Walburgskerk met de befaamde Librije. Na de lunch in „De Gulden Helm” brengen drie autobussen, waarin de heren Numans, Harenberg en Zondervan bereidwillig als „explicateurs” optreden, het gezelschap eerst naar Bronkhorst. De burgemeester van Steenderen schetst in de kapel op het Dorpsplein de bewogen geschiedenis van het „stadje”; een kleine rondgang voert langs schilderachtige boerderijen en de met bomen beplante heuvel, waar eertijds het kasteel heeft gestaan. Verrassend is aan de rivier het tijdelijke décor voor de opnamen van de film „Een brug te ver”! Het vervolg van de tocht gaat via de Baakse kapel en het Huis Baak, langs Suideras, Hackfort en 't Kieftskamp, waar de hoogbejaarde eigenaar ter ere van het bezoek van de Bond de vlag heeft doen uitsteken (een zeer gewaardeerde geste!), Den Bramel, 't Medler en Onstein naar het kasteel Vorden. Hier verstrekt de architect W. A. Heineman een toelichting op de in uitvoering zijnde restauratie. Vandaar naar De Wiersse. De Bond beschouwt het als een groot voorrecht dat Mevrouw A. Gatacre-de Stuers en haar zoon, de heer E. V. Gatacre, toestemming hebben verleend voor een wandeling door het prachtige park. Op De Wildenborch heet de heer Staring de deelnemers persoonlijk welkom en het

is alleszins te rechtvaardigen dat de terugkeer in Zutphen aanzienlijk later uitvalt dan in het programma was gepland. Het gemeenschappelijke diner in „De Gulden Helm” wordt snel afgewerkt, zodat toch nog op een redelijk uur de vergadering in de Burgerzaal een aanvang kan nemen.

Zaterdag 19 juni. Eerste doel van de excursie op deze dag, waarbij de onvermoeibare heren Harenberg en Zondervan weer als gids optreden, is de merkwaardige Gelderse Toren voorbij Brummen. Door een fraai landschap wordt dan koers gezet naar Doesburg. Burgemeester mr. H. V. van Walsum schetst in het stadhuis in een welsprekend betoog de grote belangstelling van de inwoners van zijn gemeente voor de restauratie van 16de eeuwse woonhuizen en dat dit niet overdreven is, blijkt wel bij de daarop volgende rondwandeling, die ook langs de in oude luister herstelde Grote Kerk voert. De koffiemaaltijd vindt plaats in het door toeristen overspoelde stadje 's-Heerenberg; helaas is er nauwelijks tijd voor méér dan een vluchtige blik op het kasteel Bergh. Over Gedringen wordt op bijna geruisloze wijze de staatsgrens overschreden, waarna al spoedig het machtige complex van kasteel Anholt opdoemt. De in oorsprong middeleeuwse waterburcht van de Vorsten van Salm-Salm heeft in de loop der eeuwen tal van uitbreidingen en verbouwingen ondergaan. De prachtige schilderijenverzameling en de rijk uitgevoerde stijlkamers maken een overweldigende indruk en het regenachtige weer kan tal van excursisten toch niet weerhouden van een wandeling door het uitgestrekte park, deels in landschapsstijl, deels formeel aangelegd. Over Doetinchem gaat het dan in hoog tempo terug naar Zutphen, waarmede het slot van het tweedaagse uitstapje naar Gelre is aangebroken.

V. D. M.

De wintervergadering van de KNOB zal in tegenstelling tot eerdere berichten niet op 19 februari maar op zaterdag 26 februari 1977 te Amersfoort plaatsvinden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

GRONINGEN

Tjamsweer (Gem. Appingedam)

Tot de talrijke dorpskerken in de provincie Groningen, waarbij de restauratie gelegenheid bood tot oudheidkundig bodemonderzoek, behoorde in de zomer van het jaar 1976 de Ned. Herv. kerk te Tjamsweer.

Verwijzende naar de uitmuntende beschrijving welke Ozinga eertijds in zijn beschrijving der monumenten van Oost-Groningen heeft nagelaten mogen wij ons hier ontslagen achten van de taak, een kenschets te geven van de huidige toestand van het kerkgebouw. Sinds het jaar 1880 met een geschilderde, witgele pleisterlaag overdekt, vormt de eenbeukige, vrij lage doch langgerekte kerk op haar terpvormig, met bomen omkranst kerkhof een markant punt in het wijde landschap.

Blijkens de opgravingen binnen het kerkgebouw heeft men indertijd als standplaats een reeds bestaand terpje uitgekozen. De hierin aangetroffen aardewerkscherven reiken terug tot aan het begin van de jaartelling.

Voorzover ons bekend wordt Tjamsweer het eerst vermeld in de bekende kroniek van Emo, eerste abt van het Witherenklooster te Wittewierum en gestorven in 1237. Wanneer Emo de ontstaansgeschiedenis beschrijft van zijn klooster en uitweidt over de perikelen bij de keuze van de kloosterorde, voert hij een zekere „Popco in Thiamswerve plebanus” ten tonele, Popke, de pastoor van Tjamsweer, die als bemiddelaar werd aangezocht. Dit geschiedde in het jaar 1204. De naam Tjamsweer is doorzichtig: „de werf van Thiamer of Thiadmer”, een Friese mansnaam, waaraan ook het dorp Tjummarum zijn naam dankt. Wie deze Thiadmer was, wanneer deze zijn naam aan de nederzetting schonk, valt niet nader te bepalen.

Het is echter niet zeker of de „werf van Thiamer” dezelfde verhevenheid is geweest als die, waarop het kerkje werd gesticht. Tot het dorpsgebied van Tjamsweer behoorden namelijk verscheidene terpen of terpjes meer, waarvan er vier in een krans om de kerkheuvel verspreid liggen. De belangrijkste bevindt zich op korte afstand ten Noord-Westen van de kerk en is nog een der laatst overgebleven „dobben” of drinkwatervijvers rijk, inmiddels alle beschermd. Pal ten Oosten van het kerkhof verrijst een rechthoe-

kige verhevenheid welke de indruk wekt eenmaal een omgrachte voorname boerenhoeve te hebben gedragen. Het is niet uitgesloten dat er een band heeft bestaan tussen de parochiekerk en de naamgever van het dorp dan wel diens nazaten, zoals dit vaker in de Friese kustgebieden het geval is geweest.

Als oudste kerkgebouw kan ter plaatse een tufstenen zaalkerkje worden beschouwd, waarvan de grondslagen juist binnen de muren van de huidige kerk werden teruggevonden. Deze grondslagen vormden een rechthoek en bestonden uit sleuven, uitgegraven in het terplichaam en vervolgens aangestort met afwisselende lagen grind en klei. West- en zijmuren strookten met de muren van de bestaande kerk doch de vlakke oostmuur reikte lang zo ver oostwaarts niet als thans. Binnenwerks gemeten was het zaalkerkje *c.* 17 m lang en juist half zo breed. Op ongeveer tweederde van de lengte, gemeten vanuit de westgevel, was een scheidsmuur aangebracht. Deze werd in het midden onderbroken zodat er een vrij smalle doorgang open bleef. Een toren bezat dit kerkje niet. Een datering valt moeilijk te geven, al is men met de 12de eeuw zeker aan de veilige kant.

Boven de dichtgemetselde ingang in de zuidmuur van de huidige kerk is een opschrift aangebracht volgens welke Unico Ripperda de kerk in het jaar 1538 had gebouwd. Ten onrechte heeft men dit jaartal ook wel als 1138 gelezen en daar fantastische veronderstellingen aan verbonden, waarop wij hier niet verder behoeven in te gaan. Unico Ripperda beschikte in 1538 over de collatierechten van de kerk en dankte deze aan zijn vrouw, een geboren Ewsum, die de borg Dijkhuizen aan het Damsterdiep, tussen Tjamsweer en Appingedam, bezat. Het echtpaar woonde echter op de borg van het aangrenzende dorp Oosterwytwerd.

Volgens beschrijvingen van vóór het jaar 1880 zou er in het metselwerk van koor en schip onderscheid zijn geweest en was er met name aan het koor nogal wat tufsteen vermetseld zodat dit ouder scheen dan het schip en mogelijk het overblijfsel was van een vroegere „kapel”. Inwendig valt er van een zodanig verschil in ouderdom echter niets te bespeuren en de bouwtrant van de bestaande kerk wekt dan ook de indruk dat het gehele bouwwerk in 1538 van de grond af

opnieuw werd opgetrokken, behoudens de toren, welke tot aan het jaar 1748 bleef staan. Deze herbouw hangt samen met de brand, welke de Geldersen in de kerk staken nadat zij door een Bourgondisch leger onder leiding van stadhouder Schenck vanuit de stad Groningen genoopt waren zich op Appingedam terug te trekken.

Om tot het tufstenen zaalkerkje terug te keren, al spoedig schijnt de behoefte aan een wat ruimer koor te zijn ontstaan. Hierin werd voorzien door de verlenging van het vlak gesloten koor met een halfrond-gesloten, tufstenen uitbouw, waardoor de kerk *c.* 5,5 m langer werd. Na verloop van tijd beviel ook dit koor niet langer en maakte het plaats voor een bakstenen sluiting op rechthoekige grondslag. Dit derde koor was iets smaller dan het kerkschip en reikte even ver naar het Oosten als het voorafgaande, tufstenen koor. Beide koorsluitingen rustten op een bed van schelpen, aangestampt in daartoe tevoren uitgegraven sleuven en afgewisseld met lagen klei.

Mogelijk kwam gelijktijdig met de bouw van het bakstenen koor ook de eerste toren tot stand. Funderingsresten daarvan werden op korte afstand buiten de muren van de tegenwoordige toren blootgelegd en bestonden uit kloostermoppen zowel als secundair toegepaste forse brokken van rood-zandstenen sarcofagen. Bedoelde oudste toren werd in het jaar 1748 vervangen door de huidige, welke echter van bescheidener omvang was en eerst in het jaar 1776 zijn bekroning ontving.

Naderhand werd het bakstenen koor op zijn beurt gesloopt en vervangen door een driezijdig-gesloten kooruimte, even breed als het tufstenen schip. Bij deze uitleg werd de kerk ruim 2 m langer. Het was de kerk in deze gedaante welke in het jaar 1537 uitbrandde. In 1538 zullen de geblakerde muren wel zijn omver getrokken en werd ruimte geschapen voor de tegenwoordige kerk, welke niet alleen langer, maar ook iets breder werd dan de voorafgaande.

Behalve funderingsresten vonden wij binnen de kerkmuren overblijfselen van oudere vloeren. Aanvankelijk stelde men zich tevreden met aangetreden leem, tufsteengruis of schelpgruis, wat men in het Noorden des lands „skil” pleegt te noemen. In later tijd werd de voorkeur gegeven aan kloostermoppen dan wel al dan niet geglaazuurde of versierde tegels, ter grootte van een halve kloostermop. De kloostermoppen werden steeds op hun vlakke zijden en in keperverband neergevlid. Sinds de late middeleeuwen doen de veel kleinere, geel, groen of zwart geglaazuurde

plavuizen hun intrede, welke de neiging vertonen steeds groter te worden. Naarmate er meer grafzerken in de dorpskerken kwamen te liggen schrompelde het areaal van de plavuizenvloeren steeds verder samen zodat men deze bij restauraties hoogstens nog langs de randen van het schip pleegt terug te vinden, dan wel in overgeschoten hoekjes van het koor.

Sinds de 15de eeuw gaat men, in navolging van de steden, ook binnen de dorpskerken parochianen begraven. Een privilege nochtans, tot aan de Reformatie voorbehouden aan geestelijken en de dorpsadel. Eerst na de Reformatie raken ook de dorpskerken vol met zandstenen of hardstenen grafzerken terwijl de adel zich het ter beschikking gekomen koor toeëigent, waaronder zij zich ruime en diepe grafkelders laat metselen. In menig geval verkregen de dorpskerken in het Noorden des lands aldus het karakter van familiegrafkerken, overheerst als hun interieurs waren door pompeuze grafstenen, memorietafels en wapenborden, met al hun snorkende ophef.

Opmerkelijk vroeg komt ons het bakstenen grafkeldertje voor, teruggevonden juist binnen de rechthoekige, bakstenen koorsluiting. Men krijgt de indruk dat koor en grafkeldertje bij elkaar hebben behoord. Het skelet in het keldertje bleek nog onaangeroerd voorhanden te zijn. Het keldertje was gesloten met schuins tegen elkaar opgezette kloostermoppen, een manier van afdekken welke ons van vele middeleeuwse bijzettingen in ons land bekend is en reeds werd toegepast toen men in plaats van baksteen, tufsteen bezigde.

Ongetwijfeld heeft bedoeld keldertje tevens een afdekplaat van Bremer zandsteen gehad, welke evenwel spoorloos bleef. Wel kwam aan het licht de vermoedelijk secundair toegepaste, zandstenen zerk welke eenmaal het graf dekte van de laatste Tjamsweerster pastoor, gedateerd 1583. Diens protestantse opvolger opende de rij voor een reeks andere predikantsgraven, getuige de teruggevonden zerken. Uiteraard lieten leden van de opeenvolgende families van collatoren zich eveneens in de kerk bijzetten, waaraan enkele bewaard gebleven grafstenen nog herinneren.

Een grote verrassing vormde de vondst van een bronzen „Corpus Christi” (afb. 1) in de bovengrond binnen de kerk, naar schatting zeker zes eeuwen oud en voor de provincie Groningen iets heel bijzonders. De voeten waren afgebroken, voor het overige was het corpus nog volkomen gaaf en bezat een hoogte van *c.* 7,5 cm. Het zal op een houten kruis bevestigd zijn geweest en

Afb. 1. Het bronzen „Corpus Christi”, tijdens de opgravingen in de bovengrond binnen de kerk te Tjamsweer gevonden. De voeten ontbreken. (Foto R.O.B.).

mogelijk iemand in het graf meegegeven. Van de altaren welke ooit in de kerk stonden was alleen de robuuste onderbouw van het laatste, in 1538 opgesteld, bewaard gebleven. Curieus was niet minder de ontdekking, in het westelijke uiteinde van het kerkship, van twee klokkengieterijen, althans de onderste bestanddelen daarvan. Vermoedelijk dateren beide uit de 16de eeuw, te oordelen naar de baksteen welke bij de bouw werd gebruikt. Dergelijke overblijfselen, vergezeld van brandresten en brokjes brons, worden bij kerkopgravingen nogal eens gedaan. Meestal vóór de toren, soms echter ook wel eens binnen de kerk, zoals nu weer te Tjamsweer. Gezien de plaats van het gieten was de Tjamsweerster kerk op dat moment vermoedelijk nog niet voltooid. Het opmerkelijke van de ene gietvorm is wel de reusachtige omvang daarvan. De hierin gegoten klok moet aan de onderzijde een middellijn van c. 3 m hebben gehad, en dat voor een dorpsklok! Beschikte de collator misschien over een grote hoeveelheid klokspijs, dank zij op de Geldersen buit gemaakte, bronzen veldgeschut? Er moet bij het gieten toch iets verkeerd zijn gegaan want aan de rand werd „in situ” nog een mantelbrok van deze enorme klok aangetroffen.

Vermoedelijk is men na deze mislukking onversaagd begonnen met het gieten van een tweede, iets kleinere klok. Deze had intussen ook nog een aanzienlijke omvang met een middellijn aan de onderrand van c. 2 m.

De enige klok welke nu in de toren hangt dateert van 1678 en komt uit de verdwenen toren van de reeds lang afgebroken kerk te Bellingweer bij Winsum, waarvan het ommuurde kerkhof nog slechts over bleef. Deze klok werd door F. Hemony op last van Onno Tamminga gegoten, destijds collator van de voormalige Bellingweerster kerk. In 1827 werd door de Tjamsweerster kerkvoogden een luidklok verkocht aan de kerkvoogden van Wirdum, waar de oude klok gearsten was. Deze klok hangt nu nog in de dakruiter van de Wirdumer kerk en dateert uit 1639. Blijkens het randschrift werd deze klok niet in Tjamsweer gegoten maar te Groningen, en wel door Wilhelmus Jacobus De Frij, op last van de collatoren Carel Victor en Petronella Elisabeth Ripperda, nazaten van de ons al bekende Unico Ripperda. Vooralsnog zal het wel niet gelukken het mysterie van de beide Tjamsweerster monsterklokken op te helderen!

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

FRIESLAND

Oenkerk (Gem. Tietjerksteradeel)

Gedurende twee campagnes in het voor- en na-jaar van 1975 kon de restauratie der Ned. Herv. kerk te Oenkerk worden benut tot het verrichten van oudheidkundig bodemonderzoek. Op het eerste gezicht heeft dit kerkje weinig opmerkelijks te bieden. Het vijfzijdig-gesloten koor is kennelijk naderhand aan het bakstenen schip toegevoegd terwijl van de oorspronkelijke vensters, toegangen en muurgeleding slechts aan de noordzijde iets valt terug te vinden. Juist voldoende om het kerkship in de tweede helft van de 13de eeuw te durven dateren.

Bij nader toezien blijken er in de westgevel twee hoog geplaatste venstertjes te zijn opgeofferd bij het plaatsnemen van de zadeldaktoeren, welke voor het overige nog wel uit de 14de eeuw zal stammen. Voorts zijn er in de beide zijmuren van het kerkship twee dichtgemetselde, ongelijkvormige en met ronde togen afgedekte doorgangen op te merken welke op het oudtijds voorhanden zijn van aanbouwen wijzen.

Bij de aanvang der graafwerkzaamheden kwam in het schip van de kerk meteen al een vrijwel ongeschonden, hardstenen grafzerk te voorschijn.

Blijkens het in laat-gotische majuskels ingehouwen randschrift dekte de steen eenmaal de stofelijke resten van Jeppo Staninga, aan welk geslacht thans nog de naam Stania-State, het welbekende landgoed te Oenkerk, herinnert. De inscriptie luidt als volgt:

„Int jaer onses Heren MV ende XXXiij den xxij dach december sterf de eersame heerscap Jeppo Staninga ende begraven him Got genad(ich is)”.

In de hoeken zijn de symbolen van de vier evangelisten afgebeeld terwijl in het midden van de steen Jeppo's blazoen prijkt.

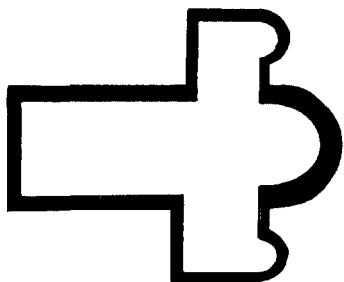
Bij het voortgezette graafwerk werd al spoedig duidelijk dat het 13de eeuwse bakstenen kerkje een voorgangster had gekend, opgetrokken uit tufsteen, conform de thans nog bestaande tufstenen kerkjes te Giekerk en Oudkerk, op korte afstand van Oudkerk gelegen. Het Oenkerkster tufstenen kerkje moet wel erg klein zijn geweest want het paste aan alle zijden ruim binnen de muren van de huidige kerk. Een toren bezat het niet terwijl het naar het Oosten was afgesloten met een halfronde absis. De breedte bedroeg, binnenwerks gemeten, slechts 5,5 m, de lengte *c.* 17,5 m. Het opgaande muurwerk was bijna geheel uitgebroken zodat alleen van de

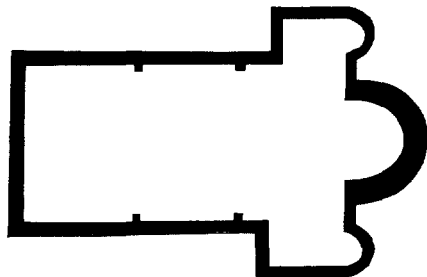
Bouwfase 1

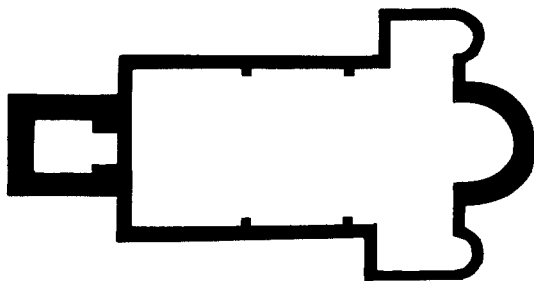
Bouwfase 2

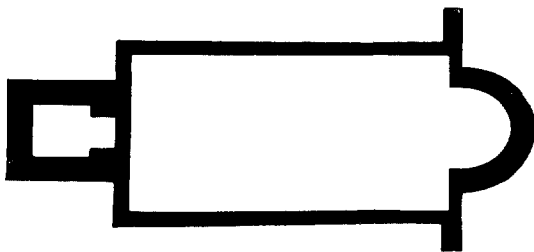
Bouwfase 3

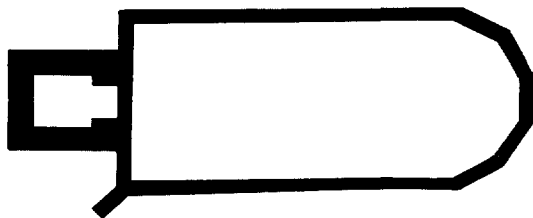
Bouwfase 4

Bouwfase 5

Bouwfase 6

Bouwfase 7

Abb. 2. Oenkerk.

onderste steenlaag enkele tufsteenbroden waren blijven liggen. Het spoor van de ontbrekende muren kon echter worden afgeleid aan de hand van de onderliggende vlijlaag van keisteentjes en kalkgruis. Men vraagt zich af of men bij de bouw van de bakstenen kerk het tufstenen kerkje nog even heeft gespaard teneinde er zo lang mogelijk gebruik van te kunnen maken. Mogelijk begon men pas met de afbraak toen men met de bouw van de nieuwe kerk gevorderd was tot boven de venstertjes van het tufstenen kerkje. Op deze manier schijnt men ook te hebben gehandeld bij de bouw van de bestaande, uit gele kloostermoppen opgetrokken dorpskerk te Deinum, waar men eveneens om de oudere, tufstenen kerk heen is gaan bouwen totdat de nieuwe muren boven de venstertjes begonnen uit te rijzen. Vandaar dat men te Deinum de secundair gebezigde tufsteen uitsluitend aantreft boven een bepaalde lijn, welke zal hebben gestrookt met de hoogte der venstertjes van de tufstenen kerk op het moment dat met de afbraak daarvan werd begonnen.

Het bakstenen kerkschip was zowel breder als langer dan het tufstenen kerkschip en overdekt met koepelgewelven, getuige de in de bodem teruggevonden voetingen der muurpijlers, waarop de aanzetten van de gewelven rustten. Op deze wijze werd het schip in drie traveeën onderverdeeld.

Tot de bouw van een bijbehorend, bakstenen koor schijnt het nimmer te zijn gekomen, hetgeen kan hebben samen gehangen met de aanwezigheid van de raadselachtige, dichtgemetselde doorgangen in de beide zijmuren van het tufstenen kerkje. Deze doorgangen bleken verband te houden met twee, niet gelijktijdig tot stand gekomen, deels uit tufsteen, deels uit baksteen opgetrokken, pseudo-dwarspannen. Deze bleven gespaard toen men het tufstenen kerkschip sloopte ten behoeve van het bakstenen kerkschip. Naar het Oosten werden deze mini-dwarsbeuken beide afgesloten door een half-rondgesloten absis of altaarnis en het lijkt geen twijfel dat hierin altaren stonden, bestemd voor persoonlijke devotie. Zij doen sterk denken aan de smalle zijbeukjes met altaarnissen, in 1973 door ons opgegraven aan weerszijden van de tufstenen dorpskerk te Wetsens. Het feit dat men beide nevenkapellen te Oenkerk angstvallig liet staan en zo goed en zo kwaad het ging aan het nieuwe kerkschip vastbreide laat vermoeden dat de parochianen op het behoud grote prijs stelden. Aan welke heiligen de neven-altaren te Oenkerk en Wetsens waren

gewijd is onbekend. De patroon van Wetsens was voor het overige St.-Vitus, die te Oenkerk O.L.-Vrouw.

Oenkerk behoort tot de reeks van zanddorpen in de zogenaamde Trynwälden, waar het zee-water niet of nauwelijks meer doordrong. De oudste, in de kerk teruggevonden vloer bestond uit leem en reikt tot *c.* 1,60 m boven NAP. Dit betekent dat men voor de vestiging van kerk en kerkhof een van nature iets hoger gelegen terrein had uitgekozen want de omgeving ligt over het algemeen lager en kon eerst in cultuur worden genomen na het graven van afwaterings-sloten, mogelijk gepaard met turfafgravingen en veenontginningen. Er bestaan aanwijzingen dat de Friese „Wouden” eerst sinds de 11de eeuw vanuit de aangrenzende terpengebieden in cultuur werden genomen en dat parochies, ouder dan de 12de eeuw, tot de hoge uitzondering behoren. Oenkerk en de andere kerkdorpen in dit gebied zullen op deze regel wel geen uitzondering hebben gemaakt.

Kort na de Reformatie, zo komt het ons voor, werd korte metten gemaakt met de beide pseudo-dwarsbeuken. De doorgangen in de beide zijmuren werden dichtgemetseld, de gewelven boven het kerkschip verdwenen en twee nieuwe steunberen moesten de weggevallen tegendruk van de aanbouwen opvangen. Tenslotte verdwenen ook deze steunberen weer, samen met het tufstenen koor, en kreeg de kerk er vervolgens de huidige, vijfzijdige sluiting voor in de plaats.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

Stiens (Gem. Leeuwarderadeel)

Het middeleeuwse Stiens besloeg een drietal, afzonderlijk van elkaar gelegen terpen welke thans geheel zijn samengesmolten zodat het enige moeite kost de oorspronkelijke toestand te herkennen. De meest zuidelijke van de drie terpen is langwerpige van vorm en tevens de grootste. De meest noordelijke is vrijwel rond van gedaante en ook thans nog niet geheel met huizen bezet. Tussen beide terpen in, doch op zeer korte afstand van de noordelijkste terp, rijst de derde terp op, welke tot kerkhof dient en in het centrum waarvan de monumentale Ned. Herv. kerk oprijst, eertijds gewijd aan de H. Vitus. Een fraaie, dubbele singel van lindes omzoomt het kerkhof, dat voorheen bovendien nog met een ringgracht was omgeven.

Het verschijnsel van een afzonderlijk daartoe

opgeworpen kerkterp, op korte afstand van een dorps- of stadsterp, dan wel een agglomeratie daarvan, behoort tot de zeldzaamheden in de Friese kuststreken en kan verschillende oorzaken hebben. Wat Stiens betreft zou men kunnen veronderstellen dat de bestaande beide woonterpen op het moment van de kerkstichting ongeschikt werden bevonden aangezien deze te weinig ruimte boden voor het royale project dat de kerkbouwers klaarblijkelijk voor ogen stond. Het feit dat de kerkheuvel tot ruim 5 m boven NAP reikte laat intussen duidelijk uitkomen dat men op overstromingen bedacht moest zijn, hetgeen op de hoge ouderdom van de aanleg wijst.

De noodzaak tot het bouwen van kerken op terpen wordt ons met zoveel woorden medegedeeld in de Vita van Bonifatius, geschreven door diens tijdgenoot Willibald. Wij vernemen hoe in dit geval boven de plek, waar Bonifatius met zijn gezellen in het jaar 754 om het leven werd gebracht een gedachteniskerk werd gebouwd,

bovenop een „tumulus”, welke tot dit doel met vereende krachten tot stand werd gebracht. Wij hebben de desbetreffende zodenheuvel in 1954 kunnen terugvinden en toonden aan dat de stad Dokkum eerst is ontstaan nadat de kerkterp, aan het noordelijke uiteinde van de huidige stadsterp, was voltooid.

Het terpdorp Holwerd vertoonde in de 13de eeuw stedelijke allures. Mogelijk bezat Holwerd deze ook reeds in de 11de eeuw, als het ontstaan van steden in de Friese kuststreken, al dan niet gepaard met muntslag, voor het eerst te bespeuren valt — Staveren, Bolsward, Leeuwarden, Dokkum, Winsum in Hunsego, Garrelsvier in Fivelgo, Emden en Jever aan gindse zijde van de Eems. Wellicht dat om deze reden te Holwerd de voorkeur werd gegeven, evenals te Stiens, aan een afzonderlijke kerkterp met een zeer ruim kerkhof, gelegen ten Noorden van de toch vrij uitgestrekte, zij het langwerpige Holwerder dorps-terp. Ook nu nog rijst de Holwerder St.-Willi-

Bouwfase 1

Bouwfase 4

Bouwfase 2

Bouwfase 5

Bouwfase 3

Afb. 3. De St.-Vituskerk te Stiens.

broderskerk op haar eenzame hoogte imposant uit het landschap, vlak bij de zee, op.

Analoog schijnt de situatie te zijn geweest te Leeuwarden, waar de terp van het Oldehoofster kerkhof, waar eenmaal de tufstenen St.-Vituskerk stond, eerst in het jaar 1435 binnen de Leeuwarder stadsgrachten werd getrokken.

Dit laatste geschiedde te Harlingen zelfs niet voor het einde van de 16de eeuw, nadat de terp van Almenum met de tufstenen St.-Michaelskerk aanvankelijk buiten de stadsvesten gesloten was geweest.

De hoofdkerk van het dekenaat Westergo, de St.-Maartenskerk te Bolsward, ligt op een blijkens opgravingen zeer oude terp doch op vrij grote afstand van de eigenlijke Bolswarder stadsterp, een langgerekte ophoging langs de zuidelijke oever van de voormalige Marnestroom. Het onderwerp is echter veel te complex dan dat wij dit hier op enigszins bevredigende manier zouden kunnen afhandelen.

Nadat de aan drie zijden vrij staande, bakstenen toren in 1957 reeds aan een grondige restauratie was onderworpen, kwam de kerk in het jaar 1974 aan de beurt, welke herstelwerkzaamheden dit jaar zullen zijn voltooid. In het voorjaar van 1975 kreeg de R.O.B. gelegenheid in het westelijke uiteinde van het kerkship een bescheiden onderzoek in te stellen, dat in de herfst van hetzelfde jaar werd vervolgd in het oostelijke uiteinde.

Als oudste bouwwerk ter plaatse kon een tufstenen zaalkerk met Westbouw worden gereconstrueerd, waarvan belangrijke resten in de zijmuren van het huidige kerkship bewaard gebleven zijn. Het is geenszins uitgesloten dat er een of meer houten kerken aan de tufstenen zaalkerk vooraf gingen doch ieder spoor daarvan werd naderhand uitgewist. Er bestaan geschreven geschiedbronnen waaruit valt af te leiden dat Lodewijk de Vrome in het jaar 839 maatregelen trof in Oostergo en Westergo wegens ernstige nalatigheid van hooggeplaatste bestuursambtenaren. Hierbij werden bepaalde goederen door de keizer teruggenomen welke in later tijd, althans ten dele, in het bezit blijken te zijn van het door Lodewijk gestichte St.-Vitusklooster te Corvey aan de Wezer, hetgeen te denken geeft.

Op grond van het patronaat dient met de mogelijkheid rekening te worden gehouden dat de St.-Vituskerk te Stiens, evenals de St.-Vituskerk te Wetsens, tot de Friese bezittingen van Corvey heeft behoord, gelijk wij dit met zekerheid weten van de St.-Vituskerk te Leeuwarden. De uitge-

breidheid van het kerkhof, de vorstelijke aanleg daarvan zomede de voor Friese verhoudingen opmerkelijke afmetingen en vormgeving van de tufstenen zaalkerk zouden in deze omstandigheid hun verklaring kunnen vinden.

Tufstenen kerken met ingebouwde Westtoren, door zijkapellen geflankeerd, schijnen in de kuststreken tussen Vlie en Eems niet zeldzaam te zijn geweest. Zo in Hunsego de tors van de tufstenen St.-Walfriedskerk te Bedum, in Fivelgo de bakstenen kolos te Bierum en in het Westerkwartier het tufstenen overblijfsel te Doezum. Het talrijkst wel in Oostergo, waar de tufstenen voorbeelden nog overeind staan te Hijjsum, Britsum, Anjum en Wierum, een bakstenen torenrestant te Foudgum. Andere voorbeelden laten zich vermoeden te Brantgum, Finkum, Giekerk en Lioessens terwijl opgravingen hierover zekerheid gaven te Nes op Ameland, Leeuwarden (voormalige St.-Vituskerk), Waaksens (O.D.), Dantumawoude alsmede Murmerwoude. Opgravingen deden ons in Westergo kennis maken met tufstenen, ingebouwde torens te Deinum en Sneek. Ongetwijfeld zou voortgezet graafwerk de reeks nog kunnen uitbreiden.

Ofschoon de tufstenen kerk te Stiens uiterst zorgvuldig op een vast aangestampt bed van afwisselende lagen leem en veldkeijtes was gefundeerd ging de tufstenen toren met de beide zijkapellen gestadig meer naar het Westen overhellen. Een vrij vaak voorkomend verschijnsel bij kerken, op terpen gebouwd. Uiteindelijk dreigde de toren van de kerk los te scheuren en konden ingrijpende maatregelen niet langer uitblijven. Men sloopte de toren met de westelijke sluitmuren der aangrenzende zijkapellen doch spaarde de zijmuren daarvan, welke in het verleden liepen van de zijmuren van het tufstenen kerkship. Het aldus ontstane gat werd vervolgens opgevuld met de huidige, vermoedelijk uit de eerste helft van de 16de eeuw daterende toren. Met dien verstande dat de oostelijke torenmuur niet op de grondvesten van de afgebroken tufstenen façade kwam te rusten doch onmiddellijk ten westen daarvan werd geprojecteerd. Zodoende werd het kerkship naar het Westen verlengd met de ruimte, welke voorheen door het tufstenen torenportaal met de beide nevenruimten werd ingenomen.

Zodoende bleven van de westbouw niet alleen de grondvesten over maar bovendien de zuidelijke zowel als de noordelijke zijmuur. De zuidelijke zijmuur bevat tevens twee schietgatachtige venstertjes, welke echter niet gelijktijdig zijn aan-

gebracht zodat slechts het oudste van de twee reeds bij de bouw in het metselwerk werd uitgespaard. Mogelijk dienden zij tot lichtschepping in de benedenverdieping van de zuidelijke zijkapel, dan wel als hagiSCOOP voor een daar opgesteld altaar, al was de onderhavige nevenruimte daartoe wel zeer beperkt. In de nog bestaande westbouw te Anjum zijn aanwijzingen te vinden voor de aanwezigheid van een altaar op de eerste torenverdieping. Uit een passage in de kroniek van het klooster Mariendal te Lidlum valt af te leiden dat in dergelijke torenkapellen altaren stonden opgesteld, gewijd aan de H. Michaël teneinde diens bijstand af te smeken tijdens westerstormen. Of de tufstenen Stiener kerk onder meer toegankelijk was via een toegang in de westelijke façade kan niet meer worden vastgesteld. In de zuidelijke, tufstenen zijmuur van het bestaande kerschip bevond zich een vrij brede doorgang welke naderhand werd dichtgemetseld. Schuin daar tegenover, in de noordelijke zijmuur, een tweede, welke ook al buiten gebruik werd gesteld en door een andere vervangen. Deze was mogelijk voor de priester bestemd — de „weeme” bevond zich aan de overzijde van de kerkhofgracht, aan de noordzijde daarvan.

In de 13de eeuw werd het tufstenen koor tot de grond toe afgebroken om plaats te maken voor een aanbouw, opgetrokken uit forse, rode kloostermoppen. Het nieuwe koor was smaller dan het tufstenen schip, hetgeen ongetwijfeld eveneens het geval zal zijn geweest met het tufstenen koor, gezien het feit dat het opgaande werk tussen de zijmuren van het tufstenen schip en die van het huidige koor geheel uit tuf is opgetrokken en tot de bouwfase van de tufstenen kerk behoort. Voor het overige valt over de gedaante van het tufstenen koor niets te zeggen aangezien de ruimte binnen de huidige koormuren vrijwel volledig wordt ingenomen door zeer diepe, in de 17de eeuw aangelegde grafkelders.

Het 13de eeuwse koor bezat een half-ronde absis en werd in de 15de eeuw nog weer verhoogd. In de vorige eeuw ommetselde men de koorsluiting met een beklamping van kleine gele steen, waardoor de absis zowel in- als uitwendig vijfhoekig werd. De datering van de tufstenen kerk, welke met haar lengte van *c.* 24 m — het koor niet meegerekend — en breedte van *c.* 10 m, geruime tijd tot de grootste van Friesland heeft behoord, kan op grond van de opmerkelijke geleiding der muurvlakken en vensterpartijen veilig worden gesteld op de eerste helft van de 12de eeuw, mogelijk zelfs nog het einde van de 11de

eeuw. Zowel qua karakter als omvang vertoont de St.-Vituskerk te Stiens nauwe verwantschap met de tufstenen St.-Pieterskerk te Grouw.

Tenslotte zij gewezen op de naderhand weer dichtgezette, tegen over elkaar in de oostelijke uiteinden van de beide schipmuren aangebrachte openingen. Blijkens het daartoe ingestelde graafwerk werden deze openingen eerst in de 16de eeuw uitgebroken en schijnen toegang te hebben gegeven tot twee pseudo-zijdschepen. Beide aanbouwen kunnen slechts korte tijd hebben bestaan en kwamen kort na de Reformatie al weer te vervallen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

ZUID-HOLLAND

Woerden

Een noodopgraving die in april 1975 werd uitgevoerd in een bouwput op het terrein van het politiebureau aan de Kruittorenweg, heeft, zoals bekend (*Bull. KNOB*, 74 (1975), 223-224), voor het eerst duidelijke gegevens verschaft over de archeologische en bodemkundige situatie in de omgeving van het Romeinse castellum (Laurum of Laurium?) dat onder de binnenstad van Woerden moet hebben gelegen. Daarbij waren oeverversterkingen aangesneden langs een voormalige rivier, die gedeeltelijk is dichtgeworpen met grote hoeveelheden afval uit de Romeinse tijd. De juiste loop van deze rivier (de Linschoten of een tak van de Rijn?) kon echter niet worden vastgesteld.

In aansluiting op dit onderzoek is van 6 tot en met 16 februari 1976 op de binnenplaats van de politiekazerne een sleuf gegraven ter grootte van 5 × 20 m. Aangezien deze ongeveer van zuid naar noord, in de richting van het stadscentrum liep, was het te verwachten dat wij daarvoor dichterbij de eigenlijke Romeinse nederzetting zouden komen en bovendien de verleden jaar aangetroffen rivierbedding verder zouden kunnen volgen.

In de nieuwe werkput bleek de bruine laag van veenachtig materiaal die de palen van de oeverversterkingen afdekte, te eindigen. De oostelijke rand daarvan liep in een rechte lijn van zuid naar noord door de sleuf en leek aanvankelijk de oever aan te geven van de verwachte rivier. Nadat echter het pakket bruine grond was verwijderd, kwam een slechts *c.* 3 m brede geul te voorschijn. Deze loopt in de richting van de tijdens de vorige campagne gevonden „rivierbedding”, evenwijdig met een deel van de palen der kade. Naar het zuiden toe zakt de bodem

ongeveer 20 cm. Vermoedelijk betreft het hier een gegraven geul, een sloot, die ten zuiden van het opgravingsterrein is uitgekomen in een rivier, waarvan de bedding door de Rijks Geologische Dienst (H. Kok) in de winter van 1975-1976 waarschijnlijk is aangeboord ter plaatse van de Gedempte Binnengracht en de Kruittorenweg. Deze rivier kan ten westen van de binnenstad zijn uitgestroomd in de Rijn.

In de sloot en de gedeeltelijk daarin weggezonden bruine grond is veel aardewerk uit het midden van de 1ste eeuw na Chr. aangetroffen, o.a. een voor meer dan driekwart bewaard gebleven terra-sigillata-kom Dragendorff 29 van de Zuidgallische pottenbakker Daribitus, een halve kruik Hofheim 50 en grote scherven van een amfoor Stuart 140. In hoeverre deze stukken van belang zijn voor de datering van het ontstaan der bruine laag, staat nog te bezien; in de klei onder die laag is immers de bodem gevonden van een verbrand t.s.-bord Drag. 18 met het stempel OF.BASSI, die wel niet voor de opstand der Bataven in de jaren 69 en 70 onder de grond zal zijn geraakt.

Ten oosten van de sloot zijn geen palen van schoeiingen meer aangetroffen. Daar begon op 1 m beneden het maaiveld een meer dan 1,20 m dik pakket van taaie, blauwgrijze klei met slechts weinig scherven en resten van planten. Dit pakket was afgedekt door een donkere laag met puin en scherven uit het einde van de 2de eeuw of uit nog latere tijd; het rustte op natuurlijk zand, waarvan de bovenzijde op 0,77 m NAP bleek te zijn gelegen. Wegens het ontbreken van ieder spoor van gelaagdheid zal de klei niet zijn afgezet maar door mensen zijn aangebracht. Vlak boven het zand werd een ongeveer 3 m brede vlonder van slieten ontdekt; deze is in de werkput over een lengte van 7 m ontgraven. De in de klei daarboven aangetroffen t.s.-scherven kunnen dateren uit de eerste regeringsjaren van keizer Claudius (41-54) en behoren tot de oudste vondsten die tot nu toe in Woerden zijn gedaan. De betekenis van de houten constructie en de daarboven liggende klei is voorlopig onduidelijk. Een baan van slieten is in Valkenburg Z.-H. gebruikt als fundering voor de wal van het eer-

ste castellum. Wellicht moet men ten aanzien van Woerden — waar geen resten van een mogelijke bovenbouw aan het licht zijn gekomen — eerder denken aan de grondslag van een dijk of van een ophoging aan de buitenzijde van de Romeinse nederzetting.

De plattegrond van de huidige binnenstad lijkt op het eerste gezicht nauwelijks of helemaal niet in verband te staan met de ligging van de sporen uit de Romeinse tijd. Het is nochtans opmerkelijk dat de Molenstraat en de Havenstraat, die gelegen zijn op een afstand van resp. 80 en 135 m ten oosten van het opgravingsterrein, evenwijdig lopen aan de sloot en de vlonder.

Het tijdens het jongste onderzoek geborgen aardewerk maakt de indruk, over het algemeen iets vroeger te zijn dan wat in 1975 is gevonden. Op terra sigillata zijn de volgende stempels aangetroffen (+: voor-Flavisch; ×: voor-Flavisch of Flavisch):

OF.AQVITANI (Drag. 29)+, AQVIT (Ritt. 9)+, OF.A DACI (Drag. 27)+, OF.BASSI (Drag. 15/17)+, OF.BASSI (Drag. 18)+, OFBASSIC (Drag. 24/25)+, CAB[--- (Drag. 24/25)+, DARIBITVS (Drag. 29)+, DARIBITVS (Ritt. 2 B of 4 B)+, GII[--- (Drag. 18)×, LICINIAN[AO] (bord)+, LVPVS (Drag. 27)+, OF.MACCAR (Drag. 15/17)+, MEMO (Drag. 27)×, --- PAS]SEN (Drag. 27)×, OFPRIMI (Drag. 29)×, PRIMI.PATER (Ritt. 2 B)+, PRIMIS[CO] (Drag. 27)+, QVINTANI (kommetje)+, OFRVFIN (Drag. 27)×, SENI[CO.] en [SEN]I[C] O. (kruiselings op Drag. 27)+, ---] SILAN (Drag. 27)+.

Hiervan dateren er eventueel slechts vijf uit de tijd na 70. Deze zijn met uitzondering van het stempel MEMO alle aangetroffen boven de bruine laag.

Tot de vondsten behoren verder o.a. een gering aantal dakpanstempels (Coh. XV, Ex. Ger. Inf. en Vex. Ex. Ger.) en een uit de sloot afkomstige schedel van een oeros of Bos primigenius (determ. J. R. A. M. Thijssen).

*Instituut O.G.A., Nijmegen
(J. E. Bogaers en J. K. Haalebos)*

Verzoeken tot medewerking aan onderzoek:

Mrs. S. P. Beamon, 16 Honeyway, Royston, Herts. SG8 7FS (Engeland) verzamelt gegevens over het gebruik van ijs, in het huishouden zowel als bij het vervoer of het verhandelen van levensmiddelen, vanaf de oudste culturen tot aan het einde van de 19de eeuw, als het machinaal bereiden van ijs het einde betekent van oudere, beproefde methoden. Zij heeft tevens belangstelling voor vroegere methoden van het bewaren van ijs in daartoe speciaal ontworpen kelders of koelhuizen, waar ijs werd opgeslagen, 's winters uit toegevroren sloten of meren gehakt, gletscherijs, samengepakte sneeuw, etc. Mrs. Beamon is bezig met het schrijven van een proefschrift over gemeld onderwerp, waarop zij volgend jaar te Cambridge hoopt te promoveren. Zij houdt zich bovendien aanbevolen voor alle mogelijke werktuigen welke in het verleden bij het bereiden of bewaren van ijs werden gebruikt.

Paul Sowan, BSc., FRGS, FSG, General Secretary of Croydon Natural History and Scientific Soc. Ltd., 96a Brighton Road, South Croydon, Surrey CR2 6AD (England), zou gaarne in contact komen met ieder die zich bezig houdt met de historische mijnbouw, meer in het bijzonder de winning van bouwmaterialen.

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1976, GEHOUDEN OP 7 MEI 1976
IN HET RIJKSMUSEUM PALEIS HET LOO TE APELDOORN

Na een kort woord van welkom door de vice-voorzitter drs. A. V. M. Hubrecht geeft deze om elf uur het woord aan Miss Brenda Capstick van de Engelse Museums Association, die de volgende inleiding houdt:

“I was most honoured to be invited by the Secretary of the Dutch Museums Association to take part in this meeting on Entrance Fees for Museums and to outline the views of British colleagues on this issue. May I first of all, however, convey to members of the Association assembled here, the warmest greetings from the President and Council of my own Association.

I imagine that in inviting me to open this debate you were conscious of the great and prolonged controversy that raged in England over the imposition of admission charges at the national museums and galleries, a public argument which continued for 3 years from the initial announcement of their proposed introduction — in a speech by the Chancellor of the Exchequer in October 1970 — to their imposition finally in January 1974 and their prompt removal at the end of March 1974 when a Labour Government succeeded the Conservative Government in office. The fees were in effect only imposed for a period of three months and it is difficult therefore to assess how far they affected attendance figures and visitor patterns. Indeed it would be dangerous to base any assessment of admission charges on that short period since there were various other extraordinary factors which may have influenced visitor behaviour.

Before going into a detailed report of reactions to the proposals to introduce entrance fees announced by the Conservative Government in 1970, I would like to digress for a moment and give you a brief outline of the different types of museum in the UK and their position, legal and economic, on entrance fees. At the top, we have the 18 museums and galleries, known as the national museums which are supported by the State. They are administered by the Government Department of Education and Science (responsible also for schools, universities, research stations) and with other cultural organisations are

the responsibility of a Minister for the Arts. However, of those 18 institutions, only three are directly administered by the Government Department — the Victoria and Albert Museum and the Science Museum in London and the Royal Scottish Museum in Edinburgh. The rest including the British Museum, British Museum Natural History, National Gallery, Tate, National Maritime and others are governed by Boards of Trustees. What are the respective powers of Government and Trustees? The Government is responsible for the financial allocation which must be approved by Parliament. In 1974/75, annual expenditure totalled *c.* £ 24 million. If the Government Department tells the Trustees that the estimates for the financial year must contain provision for receipts from entrance charges, the Trustees cannot refuse to provide that sum although they can record their disapproval, and they can decide how those entrance charges will be imposed.

Unlike the Netherlands, the responsibility for ancient monuments, archaeological excavations and the preservation of historic buildings in the ownership of the State lies with a completely different Government Ministry — the Department of the Environment. Admission fees have long been charged and visitors have not protested — indeed the public probably equates a visit to an historic site or building in State ownership with a visit to a stately home run by a private owner or by that great charitable institution, the National Trust. Museums however, possibly because of their historic basis as agencies of educational self-help in the 19th century, with public libraries, are identified with educational resources and therefore expected to be free. Below the national museums and galleries, there are the museums administered by local government — municipal or county authorities — many established over 100 years ago. Expenditure in 1974 was over £ 20 million. Until the Public Libraries and Museums Act of 1964, these museums, like the national institutions, were expected to provide free entry to the public unless a particular authority had presented a bill before Parliament seeking permission to make a charge. The 1964 Act made

it legal for a municipal authority to charge admission fees but various provisos were written into the preamble to safeguard the educational purposes of the museums. To quote, the Act "requires an authority to take into account that the museum plays its full part in the promotion of education in its area having regard in particular to the needs of children and students." At the time that the Act was passed, the Museums Association objected in principle to the use of admission charges as a means of raising revenue but agreed that there might be specific circumstances where fees were justified.

Another group of museums are those administered by universities, of which the most famous are the Ashmolean Museum at Oxford, the Fitzwilliam Museum in Cambridge and the Manchester Museum. These are open to the public; however there are a number of teaching collections attached to university departments where access is restricted to students.

These represent 50% of the museums of this country, the other 50% being governed by a miscellaneous variety of institutions. Many are run by local societies or by associations registered as educational charities; others are sponsored by industries or companies though none equal the size of Evoluon at Eindhoven and there are an assemblage of private or semi-private, and commercial organisations. The majority have always charged entrance fees to non-members and rely on the revenue raised therefrom to finance the museum.

It is interesting to trace the shift of opinion towards entrance fees in the museum profession over the past 20 years — a period which has seen many new developments in the type of museum and the services it offers to a public with increasingly sophisticated tastes, greater mobility and more leisure. In 1956 when a debate took place at the Association's annual conference, there were few major museums with experience of charging and the resolution presented is most cautious in its wording, as follows:

"That this Association supports the principle that an admission charge is advisable in certain museums."

This, you must agree, was a most tentative toe dipped in the water. A questionnaire, subsequently undertaken, indicated that 65% of the replies favoured the restricted use of charging, that is for certain types of museums specifically country house museums, folk parks, branch mu-

seums with limited staff or museums with restricted funds. The replies suggested that charges were justifiable as a means of controlling entry to hooligans and undesirables — (I'm afraid a factor which we in the U.K. are forced to recognise) or as a means of raising funds for a special purpose, for example purchases. The philosophy "that the public only values what it has to pay for" was an argument put forward by an appreciable number.

In 1969, the issue was again debated at the Association's annual conference at the request of the Conservative political party which was seeking a definite statement of the museum profession's attitude towards the introduction of admission charges. By that time, local government museums had been empowered for five years to make charges and there was vigorous espousal of their validity. However no vote was taken — one can interpret this as diplomatic or over-cautious — and the profession was not faced with a decision until the Conservatives, in office, announced the introduction of entrance fees at the national museums.

It must be emphasised that the manner in which the Government imposed charges generated much of the anger against them. The museums, or their Boards of Trustees, were not consulted in advance and the revenue collected was payable directly to the Exchequer not to the museum concerned and was likened therefore to a tax on museums. The Government announcement was included in a speech on financial measures and the first official notification received by the museums reached them in a circular two days later in which an estimated revenue of £ 1 million per annum was mentioned. During the course of the subsequent acrimonious debate on the issue, this figure of £ 1 million, an arbitrary estimate arrived at without consultation with the museums, became enshrined as a necessary, sacrosanct figure to be levied, like tribute from the national museums, if they were to expect additional capital grants from Government towards their much needed building development programmes.

Immediately following the Government pronouncement, the Museums Association issues a statement:

"That, assuming a decision has been taken to charge entrance fees to any museum, we consider the following conditions should be observed:
1. Children and students should be admitted free;

2. Season tickets should be available for adults at a price which encourages their use;
3. Concurrent with the charges for entry, extra funds should be provided for the improvement of the public services of the museum concerned."

This was followed in January 1971 by a detailed questionnaire to all members.

The Questionnaire was returned by over 40% of the Association's members, a representative sample embracing staff in national, local government, university and private museums. Strongest opposition to entrance charges came from the staff of national museums, closely followed by those in local government and university museums; over 70% in each category registered opposition to entrance fees. Only among the staffs of private museums — 4.6% of the total poll — was there a small majority in favour of charges. If entrance fees were to be introduced, it was thought that museum attendances would decrease by, on average, 30%. The museums least likely to be affected would be those attracting large numbers of tourists. The greatest losses were expected from local, casual and family visitors. Members had been asked to give their views on the amount to be charged for admission; majority opinion favoured 10p as a reasonable adult charge, irrespective of the size of the museum or its attendance figures. But while members agreed that such a fee would provide a worthwhile gross income to the museum, it was thought that the cost of collection would negate this, even if the museum were to be permitted to retain the revenue. Museum curators also felt there was little evidence that charging admission would encourage the governing body of the museum to provide more money for much-needed developments. On the administration of entrance fees, a considerable majority were in favour of season tickets and free admission on certain weekdays. The replies endorsed the Association's earlier statement calling for free admission for children, student parties, scholars and old age pensioners.

Evidence from five museums where admission charges had recently been introduced showed a varied pattern. In one case, Norwich Museums, after an initial drop of 1% in the first year attendances had increased steadily each year but not matching the rate of growth shown nationally where there had been an average 80% increase over the past 10 years. The Director of Norwich

Museums who had argued persuasively in favour of entrance fees in the 1969 debate, makes certain conditions, namely:

1. admission fees should be devoted to a special project or fund. In his own museum, the charges were introduced to raise additional funds for building an extension and have since been used for improvements and for purchases;
2. children are admitted free;
3. season tickets are available for regular visitors;
4. variegated prices — higher in the summer months when the main tourist trade operates.

A visitor survey in 1971/72 produced some interesting results. It was carried out during four periods chosen to illustrate the range of visitors — two in the summer months of July and August, and in January and April. There was a striking contrast in the use of the museum during the summer and winter months, indicated by the answers to a question on the reason for visiting the museum. For the summer visitor, this was a first and only visit and he was determined to see the whole museum whereas in winter the visitor was likely to be resident locally making a short visit to see a special exhibition or to make use of the museum's facilities which include a licensed bar. The age group 13 to 16 years showed the highest frequency of visits among local visitors and the social groups A, B, C1 and 2 — the upper and middle classes — predominated. I think this fact is borne out by many other visitor surveys. In 1975, after 10 years of entrance fees, Norwich Museum increased its charge to 25p in the summer months and 10p in winter and recorded their first decrease in attendance figures. The Museum director considers that this cannot be considered as significant, he suggests that the exceptionally fine summer weather we experienced in England last year kept the tourists out of doors and out of museums. It will be interesting to watch the figures for the present year, whatever the weather conditions; since it may indicate the level of tolerance for entrance fees in a large provincial town with a higher summer tourist population and a museum housed in a Norman castle.

A visitor survey carried out at three of the London national museums prior to the introduction of charges produced similar visitor patterns. Local visitors with the museum habit tended to make frequent but short visits out of town

visitors were making a long and first visit, often planned in advance. Attendance figures at four other museums where entrance charges had been introduced recently revealed severe losses in visitors, ranging from a decrease of one third to as much as four-fifths of the totals previously attained. In London charges were imposed by the Greater London Council at two of its museums — both historic houses set in parks (Kenwood and Marble Hill). At Kenwood charges were made only on Mondays and Saturdays, at Marble Hill throughout the week. Saturdays, once the most popular day at Kenwood recorded half the previous total. Totals slumped from 227 251 tot 152 085 in the first year.

To combat this, the museum embarked on a varied programme of exhibitions to attract visitors back and the attendance figures crept up to 180 000. But compare the revenue from admission fees — only £ 5 000 — against a total expenditure of £ 156 000. After four years, charging was abandoned and attendances have risen again. A similar reaction was recorded in another city with a variety of museums; when admission fees were removed there was a dramatic rise in visitor totals.

As I mentioned previously, the charges at the national museums were only made for a period of three months during the winter months and during a power strike and the 3-day week, factors which were bound to distort normal patterns of travelling and leisure behaviour. The fees were: 10p for adults, 20p during the summer months of July and August; 5p for children; season tickets of £ 1 per annum; free admission for organised school parties, scholars who had made appointments in advance and for members of a Friends of the Museum organisation which levied an annual subscription of at least £ 2 per annum. The provision of a free day had been a matter of argument between the Government and the Governing Bodies of the museums. It was permitted only with the undertaking that the revenue lost on the particular day should be made up by charging higher fees on other days, so that the gross revenue was not affected. Indeed once the estimates had been properly worked out of the anticipated gross revenue from entrance fees and the additional staffing costs deducted, the net profit was likely to be minimal. As one politician of the other party put it, "A good tax should bring in the maximum of revenue with the minimum of antagonism and the reverse is true of this tax".

The disastrous decline in attendance figures at the national museums during the three months period when entrance fees were made reflects the usual pattern. In all other cases there has been initial slump; dependent on the character of the museum — the attractiveness of its collections, its geographical placing the extent of tourist use — the slump will be temporary or not. Public memory is short and once conditioned to pay for museum entry, the habitual museum goer and the tourist will pay. What is affected in the long term are the visitor patterns for the casual, local and family visitor.

If one compares the range of fees charged by the State for entry to historic sites and buildings, by the new and popular museums, such as open air and industrial archaeology sites, one can perhaps assess the level of tolerance of the general public to this type of visit. When charges were imposed at the national museums, the season ticket for monuments in the care of the State was also fixed at £ 1. In 1976, a season ticket will cost £ 2. Tickets for monuments range from 80p in the high summer for the Tower of London, 40p at Stonehenge to 10p at lesser monuments. Museum entry charges range from 10p to 20p but are rarely higher. The National Motor Museum at Beaulieu and Ironbridge Gorge Museum in Shropshire being notable exceptions. There are few local government museums which make a charge other than for the types of museum at which Association members first conceded that fees might be justified; that is, country house museums, open air museums, those with limited staffing or where additional funds for a special project are needed. One fact which emerged at a recent think-tank organised by the Association needs careful consideration. The cost per visitor ratio is higher in local government museums than in commercial or charging museums. The figures quoted in 1975 were for Ironbridge 45p per head, for a comparatively sized local museum, £ 1.00 to £ 1.50 per head. Does this indicate that the commercial incentive leads to more efficient and cost-conscious management or does it mean that the public services traditionally provided by a museum administered by national or local government are reduced? Does such a museum make a conscious decision to market itself as a recreational and tourist facility and does this entail a restriction in the academic and educational functions normally associated with our free museums?

The political parties learnt a lesson from the

public furore over entrance fees at the national museums and it seems unlikely that they will be reintroduced in the foreseeable future. However the Conservative party is murmuring about entrance fees for public libraries and inevitably for other public museums. I think the museum profession would prefer to retain their right to raise additional revenue by other means — sponsorship, shops, appeals and possibly entrance fees at certain types of museums and at certain times of the year”.

Vervolgens krijgt drs. Ch. E. van Blommestein van de Dienst Gemeentelijke Musea te Rotterdam het woord:

„Het gespreksthema van deze Museumdag is een boeiend en brandend vraagstuk, waarover op vele plaatsen — niet alleen in Nederland — een antwoord gezocht wordt, zowel in algemene zin als toepasselijk op een specifieke situatie. Er zullen zonder twijfel musea zijn die de opbrengst van entreegelden in hun budget niet kunnen missen en daardoor is de beantwoording van de titelvraag ook niet moeilijk.

Anders wordt het wanneer musea gefinancierd worden door de overheid. Daar blijken dan ook tegenstellingen, argumenten pro en contra te bestaan, die de heer drs. M. J. E. M. Meissen, eertijds verbonden aan de stafafdeling Beleids-

voorbereiding Culturele Zaken van het Ministerie van CRM tot een onderzoek aanleiding gaven.

In mei 1975 werd door de heer Meissen aan een onbekend aantal geadresseerden een nota ter kennisneming en met een verzoek om commentaar aangeboden die de titel droeg: „De musea en hun toegangsprijzen”. In het nummer van *Intermediair* van 12 september 1975 werd een wat uitgebreider versie gepubliceerd. Belangrijk uit deze studie zijn, naast cijfermateriaal, de aangevoerde argumenten voor en tegen het heffen van entreeprijzen.

Eerst even een aantal globale cijfers die voor de begripsbepaling van belang zijn. In het gele boekje van de Staatsuitgeverij *De Nederlandse Musea* worden 457 musea genoemd. Volgens Meissen verlenen 80 musea vrij toegang. Dan stelt hij dat van 70 musea met meer dan 10 000 bezoekers er slechts 10 in het geheel geen toegangsprijs heffen; 11 vragen aan iedereen dezelfde prijs; de resterende 49 hebben een prijzenscala voor verschillende categorieën. 9 daarvan laten een der categorieën gratis tot hun verzamelingen toe.

Het zal nu al nauwelijks meer te volgen zijn, maar de groep waar het vooral om draait in zijn betoog en ook in het mijne, is die 10 waar iedereen zo maar voor niets naar binnen mag. Wat zijn dat voor musea? Het betreft één Rijksmuseum

BIJLAGE I

Argumenten vóór:

1. entreegelden vormen een bijdrage tot de algemene middelen;
2. voorzover museumbezoek als ontspanning gezien wordt, wordt een vergoeding billijk geacht;
3. buitenlandse bezoekers betalen in vele (overigens lang niet alle) musea ook toegangsprijzen;
4. bescherming van kleinere musea die het niet zonder entreeprijzen kunnen stellen;
5. een (verhoging van de) toegangsprijs zou niet remmend op het bezoek werken;
6. een financiële barrière weert bezoekers die niet echt voor de kollektie komen (argument i.v.m. veiligheidsoverwegingen);
7. het is onaantrekkelijk verschillende toegangsvoorwaarden te hanteren voor de vaste kollektie en voor tentoonstellingen;
8. een toegangsprijs geeft gelegenheid tot publicitair aantrekkelijke reductieregelingen.

Argumenten tegen:

1. musea zijn een basisvoorziening binnen het welzijnsbeleid;
2. musea vervullen een fundamentele rol in de éducation permanente;
3. kollekties zijn gekocht, geschonken of gelegateerd met de bedoeling dat zij door iedereen zonder onderscheid naar financiële draagkracht te zien zouden zijn;
4. het bevordert vaker, korter bezoek, en vervult daardoor een stuk edukatieve functie vooral voor geïnteresseerd publiek uit de omgeving;
5. verwijdering drempel effect (met name voor financieel weinig draagkrachtige jongeren);
6. stimulans tot het kopen van katalogi, reproducties e.d.

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

BIJLAGE II

Gemeentemusea met gratis toegang vaste collectie, totale uitgaven, inkomsten en aantal bezoekers

Naam	totale uitgaven 1973 (in guldens)	opbrengst entrec-gelden ¹⁾ 1973 (in guldens)	aantal bezoekers vóór gratis openstelling (× 1 000)				jaar van gratis openstelling	aantal bezoekers ná gratis openstelling (× 1 000)			
			4 jaar	3 jaar	2 jaar	1 jaar		1 jaar	2 jaar	3 jaar	4 jaar
meer dan 100 000 bezoekers											
Gemeentemuseum ('s-Gravenhage)	7 600 000	700 000	181	83	100	86	1970	109	181	129	269
Gemeentemuseum (Arnhem)	1 089 000	—	33	33	41	35	1970	45	135	106	115
Boymans van Beuningen (Rotterdam)	7 710 000	—	132	122	216	181	1972	149	201	—	—
met 25 000-50 000 bezoekers											
Natuurhist. verz. A'damse bos (Amsterdam)	6 000	—	(2)	(12)	(29)	(23)	n.v.t.	29	39	42	35
Stedelijk Museum Lakenhal (Leiden)	1 000 000 ²⁾	4 600	30	27	33	37	1967	43	35	34	39
Historisch Museum (Rotterdam)	1 791 000	—	32	24	27	26	1970	30	40	44	52
Maritiem Museum P.H. (Rotterdam)	1 395 000	—	26	29	27	29	1970	31	40	48	52

¹⁾ Opbrengsten vanwege speciale tentoonstellingen.

²⁾ Naar schatting.

Vergelijken wij de Rotterdamse over een aantal jaren met enkele andere grote musea in Nederland dan vinden wij de volgende bezoekcijfers in 1000-tallen:

	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Rijksmuseum Amsterdam	1402	1130	1293	1317	1306	1285
Stedelijk Museum Amsterdam	426	422	455	490	411	489
Openluchtmuseum Arnhem	347	348	396	401	512	477
Kröller-Müller Otterlo	289	278	200	388	249	245
<u>Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam</u>	<u>122</u>	<u>216</u>	<u>181</u>	<u>149</u>	<u>201</u>	<u>200</u>
Mauritshuis Den Haag	125	252	140	141	125	129
<u>Gemeentemuseum Den Haag</u>	<u>86</u>	<u>109</u>	<u>181</u>	<u>129</u>	<u>269</u>	<u>167</u>
Frans Halsmuseum Haarlem	94	92	101	103	105	106
<u>Museum voor Land- en Volkenkunde Rotterdam</u>	<u>40</u>	<u>57</u>	<u>74</u>	<u>49</u>	<u>51</u>	<u>75</u>
<u>Historisch Museum Rotterdam</u>	<u>26</u>	<u>30</u>	<u>43</u>	<u>44</u>	<u>52</u>	<u>62</u>
<u>Maritiem Museum „Prins Hendrik” Rotterdam</u>	<u>29</u>	<u>31</u>	<u>46</u>	<u>48</u>	<u>49</u>	<u>71</u>

Vervolg bijlage II

Dezelfde bezoercijfers uitgedrukt in indexcijfers, waarbij 1969 = 100.

	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Rijksmuseum Amsterdam	100	81	92	94	93	92
Stedelijk Museum Amsterdam	100	99	106	115	97	115
Openluchtmuseum Arnhem	100	100	114	115	147	137
Kröller-Müller Otterlo	100	96	69	134	86	85
<u>Museum Boymans-van Beuningen</u>						
<u>Rotterdam</u>	100	178	149	123	165	165
Mauritshuis Den Haag	100	202	113	113	100	103
<u>Gemeentemuseum Den Haag</u>	100	126	210	150	313	193
Frans Halsmuseum Haarlem	100	98	107	110	111	104
<u>Museum voor Land- en Volkenkunde</u>						
<u>Rotterdam</u>	100	142	184	122	126	187
<u>Historisch Museum Rotterdam</u>	100	116	167	173	203	244
<u>Maritiem Museum „Prins Hendrik“</u>						
<u>Rotterdam</u>	100	107	162	169	170	249

en 9 gemeentemusea. Welk Rijksmuseum het is dat de heer Meissen bedoelt heb ik niet kunnen nagaan. Het zit in de categorie van 50 tot 100 000 bezoekers.

Een vrij volledige opsomming van de argumenten voor en tegen entreprijzen is voor ons van belang. Ik heb die argumenten in verkorte voor u vermenigvuldigd (bijlage I).

Van de tegenargumenten wil ik alleen een vraagteken zetten achter de laatste. Ik geloof niet dat gratis toegang een stimulans is tot het kopen van katalogi, of andere zaken in de musea. Ik meen wel haast te mogen stellen dat als de hand al eenmaal aan de knip is geweest hij het gemakkelijker ook een tweede keer zal doen. Bewijzen daarvoor heb ik echter niet. Het blijkt tenminste niet duidelijk uit verkoopcijfers bij de gratis toegankelijke Rotterdamse gemeentemusea.

Van de argumenten vóór brengen enkele bij mij toch wel twijfels teweeg. Als eerste wordt gesteld dat entreegelden een bijdrage vormen tot de algemene middelen. Dat staat als een paal boven water. Maar het is de vraag hoeveel. De Rijksmusea aldus de veelgeciteerde nota, brachten in 1973 het respectabele bedrag van 3,2 miljoen gulden op van 3,6 miljoen bezoekers of wel 12,5% van de totale uitgaven van 26,6 miljoen.

Het Rijksmuseum te Amsterdam alleen al telde in datzelfde jaar 1,3 miljoen bezoekers met een opbrengst aan toegangsprijzen van bijna 1,2 miljoen. Dit komt voor dat museum neer op hetzelfde percentage van de totale uitgaven, maar

of dat ook opgaat voor de kleinere musea lijkt niet erg waarschijnlijk. In 1969, het laatste volledige jaar dat in Rotterdam door de gemeentemusea een archaische entreprijs van een „kwartje” werd geheven bracht dit voor de vier instellingen gezamenlijk f 33 056,— op, nog geen half procent van de totale uitgaven van dat jaar van f 7 miljoen.

Kijken we naar de cijfers voor 1975 voor Rotterdam met ruim 500 000 bezoekers waarvan ongeveer 50% gratis toegang zou blijven genieten, dan zou de opbrengst bij een prijs van f 1,— circa 1½% van de totale uitgaven opgebracht hebben.

Het valt dus niet te ontkennen dat entreegelden een bijdrage vormen tot de algemene middelen, maar of van een wezenlijke bijdrage kan worden gesproken is een tweede. Toch neemt het niet weg dat f 250 000,— voor de gemeente Rotterdam een bedrag is dat uit puur financieel oogpunt niet te versmaden valt.

Ad. 2. Tegenover bezoek aan het museum als recreatieve functie mag zeker een vergoeding staan. Maar wanneer is dat bezoek recreatief? En kan er uit die recreatie toch niet voortvloeien dat er een graantje wijsheid wordt meegepikt? Mijn argument is echter zwak. Als de bezoekers die er eens een dagje tussenuit zijn maar onderscheiden konden worden naar recreanten en studiehoofden dan zou de invoering van een speciaal tarief zeker op zijn plaats zijn.

Het grootste bezwaar heb ik tegen het argument dat een (verhoging van de) toegangsprijs niet remmend zou werken op het bezoek. Zeker,

de bezoercijfers bij (gemeente)musea zowel met als zonder toegangsprijs hebben een grillig verloop. Een nieuw gebouw, een belangrijke tentoonstelling, de weersomstandigheden, hebben hun invloed op het bezoercijfer. Maar als basis van zijn argument gebruikt de heer Meissen onjuiste cijfers. Ik hoef daar nu niet nader op in te gaan. Ik heb hem zelf gewezen op de vergissingen in de door hem aangevoerde tabel.

Mag ik nu wijzen op de cijfertabellen die u ook zijn uitgereikt? (bijlage II). U ziet dan 3 tabellen onder elkaar. De bovenste is de statistiek die bij het artikel in *Intermediair* was afgedrukt.

Ter toelichting: In 1970 werd in Rotterdam de entreeprijs opgeheven. De cijfers voor de overige jaren kloppen dus niet. Als „les chiffres sont groupés” conform de mij ter beschikking staande gegevens, waarbij ter vergelijking naast enkele Rijksmusea alle Rotterdamse musea zijn opgenomen, ontstaat de tweede tabel met aantallen in duizenden. Om een gemakkelijk inzicht in groei of stilstand te krijgen kijken we dan naar de onderste tabel waarin de cijfers van de tweede omgezet zijn in indexcijfers.

Het lijkt gerechtvaardigd om te concluderen dat de musea die geen entreeprijs heffen (de onderstreepte) een grotere aanwas van bezoek hebben gekregen dan de andere. Het Gemeentemuseum Den Haag is wat lichter onderlijnd omdat het museum *wel*, sommige tentoonstellingen *niet* gratis toegankelijk zijn.

Ik twijfel daarom aan de juistheid van de stelling dat een toegangsprijs niet remmend werkt op het bezoek. Het is wel in de praktijk te constateren geweest dat bekendheid met het feit dat het museum gratis is langzaam tot het publiek doordringt.

Dat vreemde of ongewenste bezoekers in het museum komen om bijvoorbeeld alleen van de toiletten gebruik te maken is een absoluut ongefundeerd element. 't Is gewoonweg niet waar. En als het nog waar zou zijn, wat dan nog! Het is een openbaar gebouw.

Er is wel een merkwaardig nadeel te noemen van de gratis toegankelijkheid. De Rotterdamse musea schitteren door afwezigheid bij alle opsommingen van reducties zoals op het paspoort van het Openbaar Kunstbezit. En ook voor de minitrip van de N.S. is het museumbezoek om die redenen niet aantrekkelijk genoeg om te worden genoemd. Dit ondersteunt het argument dat een toegangsprijs gelegenheid geeft tot publicitaire aantrekkelijke reductieregelingen.

We kennen nu de argumenten voor en tegen, maar daarmee hebben we nog geen antwoord op de vraag: entreeprijzen, ja of nee. Daarvoor zouden we nog meer moeten weten.

We kennen aantallen bezoekers, maar wat wellicht interessanter zou zijn is het aantal mensen dat de musea één enkele maal of bij herhaling bezoekt. De samenstelling noch de omvang van het bereikte publiek kan afgeleid worden uit bezoercijfers.

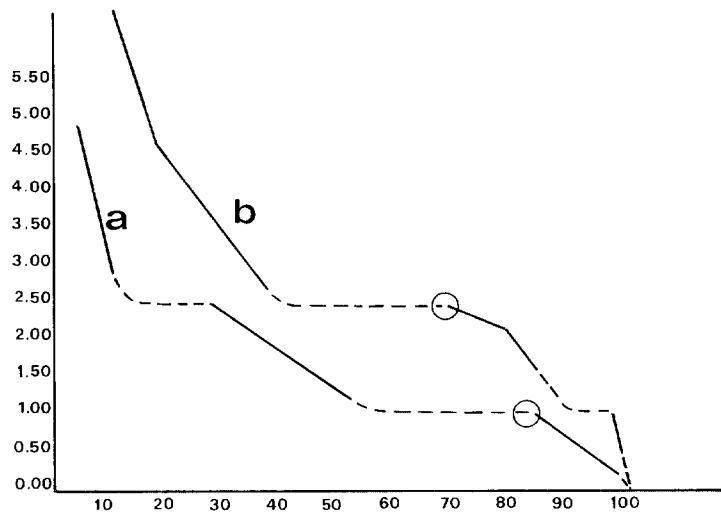
Een publieksonderzoek zou wel eens kunnen uitwijzen dat evenals bij de meeste andere kunstinstellingen de vrijwillige bezoekers tot de meer draagkrachtigen behoren. Dat zou kunnen betekenen dat het heffen van een entreeprijs geen extra hoge drempel hoeft aan te brengen waardoor het bezoercijfer zou dalen.

Het is duidelijk dat politieke argumenten ook een rol spelen. In feite is de beslissing over entreeprijzen die in Rotterdam door de gemeenteraad zal moeten worden genomen, een politieke beslissing.

Op 1 mei jl. liep de periode van zes jaar waarin de musea gratis toegankelijk waren af. Het vraagstuk is inmiddels in de Commissie Kunstzaken besproken. Daar moest worden erkend dat er geen publieksonderzoek op grote schaal is ingesteld, dat relevante uitkomsten had moeten geven over achtergronden van de bezoekers, hun belangstelling voor herhaalde bezoeken en hun bereidheid tot het betalen van een entreeprijs. Dat gaat nu wel gebeuren. Besloten is de musea in ieder geval tot 1 januari 1977 gratis toegankelijk te laten blijven. In de periode van nu tot het begin van het volgend jaar zal het onderzoek grondig worden voorbereid. Het zal in 1978 moeten worden uitgevoerd en uitgewerkt om voldoende argumenten op te brengen om te besluiten of entreeprijzen zullen worden ingevoerd of niet. Het onderzoek zou wellicht aan waarde winnen wanneer voor één van de museale instellingen wel entree geheven zou worden. Maar ook dat moet eerst wel overwogen worden en die overwegingen zullen deel uitmaken van de voorbereidingen voor het publieksonderzoek.

Mocht een en ander er toe leiden dat toegangsprijzen weer worden ingevoerd, dan spelen nog drie facetten een belangrijke, ook een politieke, rol.

- a. de minder draagkrachtigen mogen niet getroffen worden door de nieuwe maatregelen;
- b. aan de edukatieve taak van de musea mag niets in de weg gelegd worden;

Afb. 1. Vraagcurve museumbezoek:
 a. zomaar een bezoek aan het museum.
 b. speciaal bezoek aan een tentoonstelling.

c. een bevordering van de populariteit van het museum als recreatief object is wenselijk.

En zo entreprijzen weer worden ingevoerd, dan nog moet besloten worden hoe hoog die moeten zijn, of iedereen evenveel moet betalen en of de mogelijkheid bestaat bepaalde categorieën vrije toegang te verschaffen. Om administratieve redenen is één vaste prijs veruit te prefereren waarnaast er alles voor te zeggen is dat niet alleen u, geachte collegae, maar ook bijvoorbeeld de jeugd en de 65 plussers zonder meer tot het museum worden toegelaten. En ook nog wel meer groepen.

Tot slot nog een kort verslag van een klein publieksonderzoek dat in het Museum Boymans-van Beuningen tijdens de tentoonstelling „Het Symbolisme in Europa” is gehouden. Dit onderzoek werd ingezet om te trachten de invloed te meten van de extra inspanning op publicitair terrein voor deze tentoonstelling. In dit onderzoek werden een tweetal vragen „meegenomen” (zoals dat in de vakkringen van publieksonderzoekers heet) betreffende de bereidheid tot het betalen van een toegangsprijs. De eerste vraag betrof de toegangsprijs die men voor de tentoonstelling had willen betalen, de tweede voor het museum in het algemeen. Het antwoord geven op zo'n vraag, als je toch al voor niets binnengekomen bent, kan wel afwijken van de werkelijke mening. Toch is het resultaat van de gezamenlijke antwoorden interessant. Ik moet u daarbij echter melden dat de uitwerking van het onderzoek nog niet is afgerond en dat bij een ver-

dere uitwerking nog afwijkingen kunnen worden geconstateerd, alsmede nog aanvullende gegevens beschikbaar komen.

Op grond van de nu beschikbare gegevens is een curve uitgezet van de bereidheid tot het betalen van een entreprijs. Het blijkt dat het ondervraagde publiek genegen was een hogere prijs te betalen voor een tentoonstelling dan voor zo maar een bezoek aan het museum.

In Rotterdam wachten we dus op de resultaten van een nog verder en diepgaand voor te bereiden enquête. Die resultaten zullen bij een besluitvorming een belangrijke rol spelen. Komen er dan tenslotte toch entreprijzen uit de bus, dan moet er een systeem van gratis toegankelijkheid gevonden worden voor juist die groepen van de bevolking voor wie het museumbezoek nog een eerste ontdekking betekent. Eén gratis dag in de week voor iedereen, bijvoorbeeld de toch al niet als de drukst bekende zaterdag, kan daarvoor een tegemoetkoming zijn”.

De derde spreker dr. H. Borger van het Römisches Germanisches Museum in Keulen houdt de volgende inleiding:

„Das Thema, das mir von Ihnen durch Herrn Kollegen Drs. Hubrecht gestellt wurde: Eintrittsgeld oder kein Eintrittsgeld in Museen — dieses Thema behandelt nicht nur eine fiskalische Frage, sondern dieses Thema ist vorwiegend doch wohl ein bildungspolitisches. D.h., diese Frage rührt an den Kern unserer Arbeit.

1. Die Museen, die wir heute in Europa betreiben, sind von verschwindenden Ausnahmen, die auf königliche oder fürstliche Sammlungen entweder in ihrer Gänze oder in Teilen zurückgehen, doch vornehmlich solche, die durch das Engagement oder die Initiative von Bürgern zustande gekommen sind.

Alle öffentlichen Sammlungen haben entweder *diese* oder *jene* Wurzel. Einige endlich sind auch aus den Heiligtums- und Schatzkammern der Kirchen hervorgegangen. Aber öffentlich sind die kunst-, kultur- und naturgeschichtlichen Sammlungen heute sämtlich. Nur einige Privatsammlungen bilden da Ausnahmen. Sie lassen wir außer Betracht.

Wenn man die Berichte der Reisenden aus der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts liest: da muß es schon eine rechte Mühsal gewesen sein, in die Museen zu gelangen. Obschon, wie die interessante Arbeit von Volker Plagemann über die Museen in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts zeigt, im Rahmen der Neigungen, die durch die Französische Revolution freigesetzt wurden, es geradezu eine Euphorie des Museensgedanken als eines der Kennzeichen der säkularisierten Welt gab, es in London und Paris auch zu einer völligen Öffnung der Museen kam und diese eine Zeitlang geradezu von der Bevölkerung gestürmt wurden, blieb doch allgemein das Museum eine Sache der wenigen: der Künstler, Gelehrten und anderer Gebildeter. Die mußten sich auf ihren Reisen nach der Launen der Kastellane richten und der Zutritt war entweder von der Besitzer oder der Verwalter Gnade oder von der Höhe des Trinkgeldes an die Kastellane abhängig. Gerade englische Reisehandbücher beschreiben diese Mühen ziemlich genau, wie z.B. *Murrays Handbuch für Reisende auf den Kontinent-Führer von Preussen und Norddeutschland*, London 1858. So kostete z.B. damals der Eintritt in das Museum Wallraf 20 Silbergroschen, was einem Mittagessen in einem besseren Hotel oder deutlicher 2–3 Tageslöhnen eines Arbeiters entsprach. Wenigstens Sonn- und Feiertags gab es freien Eintritt zwischen 10 und 12³⁰ Uhr, nach welcher Zeit das Museum denn auch schloß. Es ist überliefert, daß an Sonntagvormittagen eine außerordentliche Fülle von Menschen im Wallraf-Museum anwesend war, wie sonst nur im Dom und in den Pfarrkirchen zu den Spätmessen.

Als bedenklich stimmt von rückwärts gesehen, daß ein Museumseintritt damals für einen Arbeiter den Lohn von 2–3 Arbeitstagen kostete. Bedenken muß man dabei aber auch, daß der Ar-

beitstag eines Arbeiters seinerzeit 12–13 Stunden ausmachte, was, wie schriftliche Zeugnisse belegen, von den Unternehmern auch noch als ein Entgegenkommen bezeichnet wurde. Deshalb war grundsätzlich den Verträgen die Klausel beigegeben, daß bei soviel Entgegenkommen seitens der Unternehmer bei Notwendigkeit Überstunden nach den Erfordernissen ohne Zuschlag zu leisten seien. Mithin: sowohl vom Einkommen wie von der Arbeitszeit her war es Arbeitern im Grunde nicht möglich, in ein Museum zu gehen.

Darüber hinaus aber kann man ganz grundsätzlich festhalten, daß die seit der Französischen Revolution im Grunde für alle freigesetzte Einrichtung Museum im Verlaufe des 19. Jahrhunderts wurde zu einer Sache der nur Gebildeten und Wohlhabenden, der Bürger und Beamten.

2. Um der Gerechtigkeit willen muß man aber auch anmerken, daß eben jene Bürger, die sich die Einrichtung Museum im Grunde für sich selbst reservierten, auch diejenigen waren, die dem Museum zum Fortschritt verhalfen und zwar in einer zweifachen und vielfach noch völlig wissenschaftlich ununtersuchten Weise.

Zum einen errichtete ihre Mumifizenz, wenn man es nur einmal kritisch und nüchtern auflistet, die Mehrzahl der heute noch in Europa betriebenen Museumsbauten und Sammlungen. Fernab jeder fürstlichen, staatlichen und kommunalen Initiative: hier standen die Bürger, die Bürgergesellschaften und die Geschichtsvereine, denen sich nach der Mitte des 19. Jahrhunderts auch die Kunstvereine zugesellen sollten, vorne an. Und erst als das Vermögen der Bürger erlahmte, traten die Kommunen, die Provinzen oder Länder oder gar der Staat als Erbe auf. Lange vor dem, was man einen allgemeinen Wandel zum Sozialstaat nennen könnte, vereinbarten die Kommunen, Provinzen (Länder) und der Staat die Kultur. Damit zog das Reglement der bürokratischen Ordnung auch in die Museen ein.

Kultur, Kunst, Geschichte und Naturwissenschaften sind grundsätzlich anti-genormt, die Bürokratie kann aber nur in der Norm arbeiten. Seit der „Kommunalisierung“ der Museen liegen die Museen deshalb in einem Prokustus-Bett. Initiativen wurden verwaltungsmäßig reglementiert, Öffnungszeiten verordnet, Kunstwerke, Kultur und Naturgüter zum öffentlichen verwalteten Eigentum.

Ein Beamter kann im Grunde kein Gelehrter sein, sondern nur ein Verwalter. Da, wo Initia-

tiven sich gleichwohl entfalteten (und sie entfalteten sich reichlich), bedürfteten sie der starken Naturen, denn die Sensiblen wurden als „Künstler“ außerhalb der verwalteten bürokratischen Ordnung stehend befunden (und werden es im Grunde heute noch). Man lächelt leicht über sie als über das besonders Absonderliche.

Ich weiß nicht, wie es bei Ihnen in den Niederlanden war: aber in Deutschland galt bis vorgestern der Grundsatz, wer für die Universität nicht taugt, der ist gerade für die Denkmalpflege und das Museum gut genug. Eine eindeutige Abwertung zum Schaden der Einrichtung Museum.

Entsprechend fingen die Museumsleute dann auch an, sich als verhinderte Ordinarien zu sehen und — was noch schlimmer ist, sich auch so zu begreifen. An die Stelle einer museumsspezifischen, sachbezogenen Forschung trat auch hier die Sehnsucht nach dem Überblick und damit bisweilen das geniale Geschwätz. Davor spielte die Frage des Eintritts keine Rolle.

Bezeichnender ist da schon die Anekdote von dem Museumsdirektor, der beim Erklängen der Museumstürglocke aus seiner Versunkenheit aufschreckt, den Kopf aus der Tür steckt und sich durch den Besucher aus der Ruhe seiner Forschung gestört fühlt.

1 400 Besucher zählt lapidar der Jahresbericht des damaligen Rheinischen Bonner Provinzialmuseums noch für das Jahr 1929. Das sind 4,07 Besucher per Tag. Diese Zahlen gelten für fast alle Museen damals in Europa, nur haben die wenigsten Jahresberichte veröffentlicht. Was zählt bei solchen Besucherzahlen schon das Eintrittsgeld?

3. Es ist überaus aufschlußreich, daß der Museumsgedanke innerhalb des 20. Jahrhunderts eine entschiedene Belebung erfahren hat. Hierfür stehen nicht allein Namen wie Lichtwark und Sandberg als Kennzeichen, sondern ebenso die vielen Erweiterungen, Neugründungen und auch Neubauten von Museen.

Geistig seit dem Anfang unseres Jahrhunderts in Gang gekommen, ist diese Bewegung noch unvermindert im Flusse. Bezeichnenderweise ist dabei gerade in den zwanziger Jahren die Beteiligung der Bürger noch ganz eminent und gerade eine Unzahl kleinerer Museen sind damals neu entstanden. Damit wurde der Grund zu einem ausgesprochenen Museumsreichtum in unseren Ländern gelegt, der nun darauf wartet in Museumslandschaften sinnvoll geordnet zu werden.

Für Deutschland haben hier Hessen und Niedersachsen bemerkenswerte Ansätze zu verzeichnen, im Rheinland versuchen wir dies zur Zeit. Hierbei gehen wir davon aus, daß die Museumsleute als die mit Sachkenntnis ausgestatteten Fachkräfte die Verwaltungen und Parlamente beraten und dabei auch die Kraft zeigen müssen, der Vernunft zum Siege zu verhelfen. Denn in unserer verwalteten Welt obsiegt nur zu leicht die durch die Bürokratie zur Kompetenz erhobene Inkompetenz.

Es ist nämlich immer noch nicht überall erkannt, daß Museen nicht nur Orte sind, an denen Kunstwerke und Sachgüter der Natur und Kulturgeschichte gesammelt, bewahrt und erforscht werden, sondern vor allem auch bürgernahe Bildungseinrichtungen, die nur darauf warten von der gesamten Allgemeinheit genutzt zu werden. Dies aber legt den Grund für die Öffentlichkeit der Museen, dies ist der Ausgangspunkt auch für die Festsetzung der Öffnungszeiten, von hierher ist auszugehen für die Bemessung von Eintrittspreisen oder deren Weglassen.

Unbestreitbar ist, daß zum ersten Mal in der Geschichte des Menschen die allgemeine Bevölkerung in unseren Ländern durch die zwischen den Gewerkschaften und den Unternehmern, den privaten wie öffentlichen, ausgehandelten 40-Stunden-Wochen (denen die 35-Stunden-Woche schon zur Beseitigung der latent werdenden Grundarbeitslosigkeit in allen europäischen Ländern bald folgen wird) über etwas verfügt, was ihr früher völlig unbekannt war: über freie Zeit.

Indessen ist es bis heute kaum einem der Bildungs- oder Kulturpolitiker eingefallen, daraus überzeugende Folgerungen zu ziehen.

Es müssen nämlich diese Menschen lernen, ihre Freizeit sinnvoll zu verbringen. Denn wie soll einer freie Zeit, die er früher nicht hatte, nutzen, wenn man ihm nicht wenigstens Hinweise auf das Wie gibt.

An diesem Punkt nun bietet sich die Bürger-einrichtung Museum geradezu als ein ganzes Instrumentarium an, Freizeit mit sinnvollem Tun zu erfüllen.

Wenn Einigkeit darüber besteht, daß die Museen für die Gesamtheit der Bevölkerung eine so wichtige Funktion haben, darf der Eintrittspreis nicht so bemessen sein, daß er zur Barriere werden kann.

Ausgehen muß man in seiner Bemessung, wenn man an ihm festhalten will, nicht von einer Einzelperson, sondern wohl von der Familie, die

auch heute noch die unverzichtbare Grundlage unserer Gesellschaft bildet.

Für einen Familienvater kann ein über einen bestimmten Strich hinausgehendes Eintrittsgeld so belastend werden, daß sich ihm der Besuch des Museums mit der gesamten Familie verbietet. Ich kenne dafür Beispiele aus großen Sonderausstellungen, wobei bei uns z.B. neuerdings der Eintritt für Erwachsene zwischen 3,- und 4,- DM und für Kinder zwischen 1,50 und 2,- DM festgesetzt wurde. Hier ist eindeutig eine Schranke aufgerichtet, denn in diesem Falle kostet der Eintritt für die noch immer vierköpfige Normalfamilie zwischen 9,- und 12,- DM, wobei noch kein Katalog, Informationsblatt, Dia oder Postkarte mitgekauft sind. Dies ist eine grundsätzliche Vorabbermerkung, die deutlich macht, daß ein Eintrittsgeld dazu angetan sein kann, den Besuch eines Museums für große Teile unserer Bevölkerung zu verhindern.

Das darf nicht sein.

Wenn ein Eintrittsgeld genommen wird, sollte es so etwas wie eine Schutzgebühr darstellen, also etwas sein, wie es bei Verkehrsämtern und Reisebüros für Prospekte generell üblich ist.

4. Bekanntlich sind in den westlichen Sozialstaaten inzwischen die Öffentlichen Hände an die Grenzen ihrer Finanzierungsmöglichkeiten angelangt. Sie werden dies noch mehr, wenn die Solidarität unter den europäischen Staaten, was nur zu wünschen ist, wächst und diejenigen, die den fast völligen Wohlstand bereits erwirtschafteten, den Schwächeren helfen, um nachzuziehen. Dies ist menschlich und politisch unabdingbar. Damit aber werden auch die gesetzten Grenzen für freie Handlungsräume enger. Das muß man klar sehen, was nicht bedeutet, daß man auch lernen müßte einzusehen, daß bei dem unvermeidbar gewordenen Setzen von Prioritäten nun nicht immer das schwächste Glied in der Kette als erstes auf der Strecke bleiben müßte. Und das ist nun mal die Kultur und damit neben den Bühnen und Orchestern auch die Einrichtung Museum.

Hier macht sich für das Museum sowie für Orchester und Bühnen immer noch außerordentlich hinderlich bemerkbar, daß wir mehr, als wir zuzugeben geneigt sind, noch einvernehmlich in den Konventionen des gerne von uns so geschmähten 19. Jahrhunderts leben. Nur von daher ist es erklärbar, daß Parlamentarier und Verwaltungen immer im entscheidenden Augenblick in den kulturellen Einrichtungen so etwas wie Anstecknadeln ihres Repräsentationsbedürfnisses

sehen und dabei übersehen, daß die kulturellen Einrichtungen längst zu einer Lebensnotwendigkeit geworden sind. Man geht immer noch davon aus — was bei Politikern alleine zählt — man könne eben mit Museen kaum Wahlen gewinnen. Unrichtig!

Wir haben in Köln ermittelt, daß wesentlich mehr Menschen im Jahr in die Kölner Museen gehen als zu den Bundesligaspielen des 1. FC Köln. Diese Feststellung markiert den Stellenwert des Museums genau: es ist als Bildungs- und als Freizeiteinrichtung gleichermaßen von der Allgemeinheit der Bevölkerung entdeckt und benutzt.

Hier steht ein Phänomen an, das erkannt, genutzt und ausgebaut werden muß.

Aber wie gesagt, die Finanzierungsmöglichkeiten der Öffentlichen Hände stehen vor einer Grenze und in diesem Augenblick gewinnt natürlich dann das Eintrittsgeld, das die Besucher zahlen, einen neuen und der Beachtung werten Stellenwert.

Ich meine: man solle das Eintrittsgeld in Museen nicht ganz fallen lassen.

Da ist zunächst zu bedenken: wir sind natürlich auch und nicht zuletzt die Konservatoren der uns anvertrauten Kunstwerke und Sachgüter. Deshalb haben wir in unseren Museen darauf zu achten, daß diese zwar benutzt, aber nicht so überlaufen werden, daß die in ihnen bewahrten Dinge Schaden erleiden.

Wir haben bei uns z.B. festgestellt, daß an eintrittsfreien Tagen statt sonst üblicher 5–7 000 Besucher 15–18 000 kamen. Das war eindeutig zu viel. Niemand sah mehr etwas. Stundenweise mußten wir sogar schließen. Hier erfüllt mithin das Eintrittsgeld die Funktion eines Objektschutzes. Wir haben deshalb Eintrittsgeld-freie Tage abgeschafft. Wir nahmen bis zum Dezember vergangenen Jahres einen Eintritt von 50 Pfg. für alle vom 7. bis 65. Lebensjahr. Bei bisher 3 Millionen Besuchern waren das fast 1,5 Millionen DM Eintrittsgeld, eine nicht zu verachtende Summe. Wir hatten dabei das Museum von 10 Uhr morgens bis 20 Uhr abends geöffnet.

Seit Januar dürfen wir, weil Rat und Verwaltung meinten einsparen zu müssen, nur noch von 10 bis 17 Uhr offen halten und montags, wo wir bisher auch geöffnet waren, ist unser Haus ebenfalls geschlossen. Gleichzeitig wurde der Eintrittspreis für Erwachsene auf eine Deutsche Mark angehoben. Das Ergebnis ist nach 4 Monaten beeindruckend: Rückgang der Besucher um die

Hälfte und trotz Erhöhung der Einnahmen bemerkenswerter Rückgang derselben.

Hier macht sich ganz klar das linear-kameralistische Denken der Öffentlichen Hand zum Schaden der Einrichtung Museum bemerkbar. In die Nähe des Scheiterns gebracht ist nicht allein ein wichtiges wie interessantes kulturpolitisches Experiment, sondern klar wird auch, daß ein Eintrittspreis über eine bestimmte Höhe hinaus wenn schon nicht tödlich, so doch behindernd sein kann. Hier setzt leicht die Unfähigkeit einer Verwaltung differenziert zu denken Barrieren, die dem Verhalten der Kastellane des 19. Jahrhunderts vergleichbar sind. Aber dieses Beispiel zeigt auch etwas anderes mit schöner Deutlichkeit: Der Eintrittspreis ist in enger Kopplung mit den Öffnungszeiten der Museen zu sehen.

Man fragt sich geradezu, wann sollen denn die Bürger einer Stadt in ein Museum gehen, wenn nicht am frühen Abend, wenn die Arbeit zu Ende ist oder am Wochenende.

D.h. die Frage stellen nach den Gruppen der Besucherschichten. Dabei stehen vielerorts am Vormittag die Schulen in der Mehrzahl, vom späteren Morgen bis gegen 16 Uhr die Touristen und danach kommen erst die Bürger der Stadt, für die im Grunde die Museen vornehmlich gemacht sein sollten. Dies ist — obschon eine vernünftige Besucheranalyse bis heute leider, soweit mir bekannt, nicht vorliegt — unsere eigene Grob-analyse. Hier wären nun natürlich Überlegungen notwendig, ob sich hier nicht in der Frage der Eintrittspreise noch differenzieren ließe etwa dahin, daß man während der Woche am Abend den Bürgern den Eintritt frei ließe. Ehe wir dies abwägen, ist ein weiterer Punkt zu erwägen. Ich meine: was geschieht eigentlich mit den Eintrittsgeldern?

5. In Köln ist das Verhältnis zwischen Theater (Oper-Bühne und Orchester) und Museen als ausgeglichen anzusehen, was sonst eben nicht von den deutschen Städten gesagt werden kann. Den Ausgaben für die Theater und das Orchester in Höhe von zur Zeit jährlich 28 Millionen steht ein Museumsetat für 7 städtische Museen und die ebenfalls städtische Kunsthalle von 21–22 Millionen gegenüber. Es bedarf keiner Frage, daß dies ein großzügiger und ich weiß auch, daß dies ein kaum anderswo so anzutreffender Zuschnitt ist; ohne Zweifel auch die Folge einer ganz systematischen Kulturpolitik mit einem nicht alltäglichen Dezernenten, Herrn Dr.

Hackenberg, seit 20 Jahren an der Spitze.

Aber diese Mittel reichen nicht, um die zum Teil ehrgeizigen wissenschaftlichen Ausstellungen wie: Herbst des Mittelalters, Rhein und Maas, Emil Nolde, Das neue Bild der alten Welt, Lovis Corinth oder demnächst Die Kunst zur Zeit Karls IV. oder Thorwaldsen oder Der Kölner Dom als Nationaldenkmal durchzuführen.

Die uns hierfür zur Verfügung stehenden Mittel könnten bei allen dafür auch zu erlangenden staatlichen Zuschüssen einfach nicht ausreichen. Hier gewinnt nun der Posten Eintrittsgeld eine außerordentliche Bedeutung insoweit, als aus den Eintrittsgeldern — immer hohe Ausstellungskosten als Grundlage gerechnet — diese nicht nur gedeckt, sondern Gewinn erwirtschaftet werden konnte. Dieser Gewinn fließt von einer bestimmten Grenze an nicht anonym in die Stadtkasse zurück (wie übrigens auch bei den Eintrittsgeldern der Museen nicht), sondern in einen Kredit, aus dem für die Museen neu investiert werden kann.

Um es unverblümt auszudrücken: Wenn man den Eintrittspreis in kalkulierten Grenzen hält, dann vermag ich nicht einzusehen, warum man nicht um der Sache willen einen Eintritt berechnen soll. Die Bürger, für die wir arbeiten, müssen auch lernen, daß sie nicht alles ganz umsonst haben können. Vor allem aber lassen sich so auch Experimente, beispielsweise im Bereich der Kunst der Gegenwart, die bei uns in Deutschland immer noch ein erhebliches Zuschußgeschäft ist, bezahlen.

Damit ist nun das unanständige Wort „Geschäft“ gefallen.

Ich muß gestehen — indessen ist dies meine sehr persönliche Meinung — daß ich überhaupt nichts dabei finde für den Bereich Museum die Usancen der Handels- und Geschäftswelt in Anspruch zu nehmen. Während dies dort in der Regel zur Erzielung immer weiterer Gewinne in Anwendung gebracht wird, gibt das seit dem 12. Jahrhundert installierte kapitalistische System hier seinen Nutzen für seine Sache von allgemeinen Interesse her. So ist denn von diesem Gesichtspunkt her auch zu fragen, ob die von uns als Museumsleuten betriebene Museumsarbeit nicht doch immer noch zu introvertiert statt publikumsbezogen ist. Es ist nämlich schon merkwürdig, daß gerade bei Ausstellungen von hohem wissenschaftlichen Rang Publikum in Massen strömt und gerade hier möchte ich auch Ihr neues Historisches Museum in Amsterdam nennen.

Dies führt natürlich über die mir hier gestellte

enge Frage hinaus und zwangsläufig zu der, ob überhaupt das von uns in der Regel betriebene Management des Museums richtig ist.

Mir will manchmal scheinen, daß die auf Lebenszeit ausgesprochene Berufung der Museumsleiter hier schon häufig das Element der Leistungsminderung in sich schließt. Würden die Museumsdirektoren berufen wie die Intendanten der Theater oder Opern dann, dessen bin ich sicher, würde die Landschaft der Museen außerordentlich lebendig und die Museumsinszenierungen noch ansprechender sein, als sie dies bisweilen schon sind. Museen würden ihre Eintrittsgelder lohnen.

Geld nämlich kann man letztendlich nur für Einrichtungen nehmen, die eine Ware erbringen, die für das Staunen, die Bildung und damit die Wissenserweiterung der Bürger tatsächlich etwas hergibt. Wo dies aber der Fall ist, haben Eintrittsgelder ihre Rechtfertigung. Gestützt auf meine eigenen Erfahrungen möchte ich zur Zeit und für die nächste Zukunft auf Eintrittsgelder nicht verzichten wissen.

Indessen halte ich es für unverzichtbar, daß das durch Eintrittsgelder erwirtschaftete Geld — natürlich bei voller parlamentarischer und verwaltungstechnischer Kontrolle — den Instituten für weitere Unternehmungen zur Verfügung gestellt wird.

Dabei bin ich mir voll im klaren darüber, daß der von uns möglicherweise erwirtschaftet Gewinn in keinem Verhältnis zu der von den Öffentlichen Händen geleisteten Grundsubvention steht.

Museen sind nun einmal wie die Verkehrsbetriebe oder die Sozialeinrichtungen Zuschußunternehmen. Sie sind aber kein Luxus, wie manche noch meinen, sondern lebensnotwendig; sie sind Institute, deren die Gesellschaft zur Gewinnung eines erweiterten Selbstverständnisses unabdingbar bedarf.

André Malraux hat richtig erkannt, daß Museen die Orte sind, in denen aus der Massengesellschaft sich durch das persönliche Erleben Individuen ausbilden lassen. Nichts aber bedarf unserer pluralistischen Mengengesellschaft mehr als eben dies. Und wenn Alexander Mitscherlich festgestellt hat, daß im Grunde Aufklärung seit dem frühen 19. Jahrhundert für die allgemeine Bevölkerung nicht stattgefunden habe, dann sind die Museen Orte, an denen dies geschehen kann.

Dabei ist in einem auf Bilder fixierten Zeitalter (niemand sollte die Wirkung des Fernsehens für den erhöhten Besuch der Museen un-

terschätzen) die Kraft, die von dem Dinglichen der in den Museen bewahrten Sachgüter und Kunstwerke ausgeht, außerordentlich erheblich, bildungswirksam und prägend.

6. Ich habe zu Anfang gesagt: In der Frage der Eintrittspreise sei zu differenzieren. Darauf muß ich zum Schluß noch einmal zurückkommen.

Es gibt — das ist nun einmal so — große und kleine Museen, mittlere und halbgroße. Gott sei Dank! Bisweilen nämlich sind die kleinen und überschaubaren Häuser, die wie die Perlen an einer Kette gereiht, über das Land gestreut liegen, die wahren Schatztruhen und Orte eines wirklichen Erstaunens. So wie neben den großen Domkirchen die Landschaft der kleinen und kleinsten Kirchen oft die wirkliche Farbe in das Bild der geschichtlich gewachsenen Landschaften bringt. Bei diesen kleineren Museen stellt sich oft die Frage, ob der mit den Eintrittsgeldern nun einmal unvermeidbar gekoppelte Verwaltungsaufwand für das eingenommene Eintrittsgeld steht. Vielleicht lohnte es sich, um hier einen Schritt weiterzukommen auch, für ein Land oder Landesteile einen Museumspaß einzuführen, der gegen eine jährlich einmal und zentral erhobene Gebühr die Besichtigung aller Museen erlaubte. In diesem Falle müßten dann natürlich die eingenommenen Gelder nach einem Schlüssel, der zu ermitteln wäre, auf die einzelnen Häuser aufgeteilt werden."

Na de lunch in het Theepaviljoen van paleis Het Loo komt men weer bijeen ditmaal wegens de hoge temperatuur in de open lucht; de penningmeester drs. U. E. E. Vroom brengt verslag uit van de onder de leden gehouden enquête over de toegangsprijzen.

Van de 580 verzonden formulieren zijn er 203 terugontvangen; namens de instellingen zijn 53 antwoorden binnengekomen, namens de individuele leden 150.

Het blijkt, dat zowel bij de instellingen als bij de individuele leden de meningen gelijkelijk verdeeld zijn; ongeveer de helft acht een toegangsprijs voor de gewone collectie van de musea ongewenst, de helft acht een lage entree redelijk.

De verschillende meningen komen zowel voor bij musea van het Rijk, de Provincies, de Gemeenten als ook bij particuliere musea; ook is er geen differentiatie naar het type museum. De algemene conclusie is: ongeveer de helft is vóór een toegangsprijs en ongeveer de helft is tegen.

Nadat de heer Vroom de meer genuanceerde

mening van enkele leden, die schriftelijk hebben gereageerd, heeft weergegeven, wordt hij door de heer Hubrecht bedankt voor zijn werk ten behoeve van deze enquête: er is veel aan voorafgegaan voordat deze cijfers op tafel lagen.

Besloten wordt de groepsdiscussies te laten vervallen en over te gaan tot de algemene discussie.

Mw. M. A. T. Neerinx vraagt zich af waarom de enquête zich niet op de niet-bezoeker heeft gericht. De heer Borger zegt, dat dit bij zijn weten nog nooit is gebeurd en onderstreept de noodzaak van een goed onderzoek. Daarin zou men ook de gewenste openingstijden moeten betrekken.

Mr. H. S. van Straaten ziet het als de taak van een museum belangstelling te wekken voor een tweede bezoek.

De heer D. Jaeger stelt, dat de toegangsprijs niet van invloed is op het herhaaldelijk bezoeken van een museum. Hij vraagt de aandacht voor de particuliere musea.

Dr. A. F. E. van Schendel wijst op een enige jaren geleden in het blad *Museum* gepubliceerd artikel over een onderzoek naar niet-bezoekers van musea door de universiteit van Toronto. Hij acht het verschil maken wat betreft de toegangsprijzen tussen toeristen en niet-toeristen principieel een slechte zaak.

De heer C. J. Bout is ervoor de bezoeker te laten betalen, het geeft een zekere stimulans, men verwacht iets. De heer B. G. Kiewe stelt vast, dat hier aan de orde is, hoe krijgen wij meer bezoekers, maar dat het werkelijke vraagstuk is: hoe betalen wij de kosten; de heer A. Winkel sluit zich hierbij aan.

De heer P. B. M. Bolwerk pleit voor de kleine musea, voor deze categorie zijn de entreegelden noodzakelijk. Door de heer Borger wordt opgemerkt dat een museum uit de entreegelden niet meer te bekostigen is (enorme bezoekersaantallen scheppen ook problemen), toch heeft een museum geld nodig, het is daarom noodzakelijk dat wij als museummensen de staat ertoe brengen de prioriteiten anders te stellen.

Miss Capstick ziet het heffen van entreegelden als een kwestie van public-relations. Als men een bepaald doel aanneemt, b.v. alles gaat naar aankopen of naar verbeteringen in het museum, dan blijkt het publiek minder tegen toegangsprijzen te zijn.

De heer J. Paalman zou ook de ligging van het museum bij de vraagstelling willen betrekken: in Schiedam b.v., waar het museum in een

drukke winkelstraat ligt, moet men wel een klein bedrag vragen.

De heer Van Schendel acht het onjuist een entreeprijs als rem op het bezoek te hanteren.

Op een vraag antwoordt de heer Borger, dat men in Keulen tussen 17 en 20 uur hetzelfde bezoekersaantal trekt als tussen 10 en 17 uur; er wordt ook 's avonds entree betaald, persoonlijk zou hij dan liever vrij entree geven. Een proef heeft uitgewezen dat een openstelling tussen 20 en 22 uur geen zin heeft, er dient z.i. een aansluiting bij de kantooruren te zijn.

Dr. P. J. J. van Thiel concludeert, dat alle deelnemers aan de enquête toegeven, dat zij eigenlijk van de entreegelden af willen, men acht de musea een bezit van iedereen. Hij zou daarom liever een „uitgangsprijs” in plaats van een toegangsprijs introduceren.

Dr. Th. J. Meijer wijst op het bejaardenpaspoort, waardoor een stijging van de bezoekersaantallen is geconstateerd, hier gaat de kost voor de baat uit. Op een vraag van de heer Hubrecht, of er reeds iets over dit onderwerp uit de te verwachten Museumnota vermeld kan worden, zegt de heer Meijer, dat gedacht wordt aan een gedifferentieerd stelsel: in de rijksmusea een deel van het jaar vrije toegang en gedurende de drie zomermaanden een bescheiden betaling.

Met de slagzin van de heer Blommestein „Nederland wintersportland voor de musea” wordt de geanimeerde discussie over de toegangsprijzen gesloten.

1. Bij de opening van de Algemene Ledenvergadering om 15.45 uur spreekt de vice-voorzitter, drs. A. V. M. Hubrecht, de volgende woorden:

„Zoals ik vanochtend al heb gemeld vervang ik onze voorzitter, die aan „de laatste loodjes” van zijn dissertatie, op 2 juli te verdedigen, werkt.

Ik heet U hartelijk welkom op deze eerste Museumdag in 1976. Wij zijn bijeengekomen in het Rijksmuseum paleis Het Loo en U hebt in de afgelopen week kunnen lezen hoe moeilijk de beslissing is die genomen moet worden over de restauratie van dit gebouw. Elke uitslag is goed: de dure keuze wellicht voor het gebouw; in het andere geval blijft er misschien nog wat over voor andere restauraties! Wij danken de directeur dr. A. W. Vliegthart voor de ontvangst en wensen hem sterkte in de komende dagen.

Ons thema was vandaag het al of niet entree heffen in onze musea en hoewel deze zaak al een paar jaar geleden in het midden van de be-

langstelling stond — ik herinner aan het artikel van onze leden Swart en Van Wengen in het Bulletin KNOB van november 1974 — is het nog steeds actueel gezien de discussies van vandaag.

Wij hadden weer gehoopt de beleidsnota over de musea die bij het Ministerie van CRM in voorbereiding is te kunnen bespreken, maar toen dit niet mogelijk bleek, hebben wij een onderwerp gekozen dat zeker in de museumnota ter sprake zal komen. Wij hopen dat de nota op de tweede Museumdag zal kunnen worden behandeld. Dit is een goed moment om de vertegenwoordigers van het Ministerie van CRM de heren Hotke, Meyer, Heuff en Van Koetsveld, te verwelkomen.

Nu volgt dan een kort verslag van de gebeurtenissen in het afgelopen verenigingsjaar. Ik verzoek U staande ons overleden lid mevrouw A(leid) W. van de Bunt, conservator van het streekmuseum te Rhenen te herdenken.

Een koninklijke onderscheiding werd dit jaar verleend aan de leden: mevrouw M. A. Asselberghs (Spoorwegmuseum, Utrecht), de heer E. J. Kruiswijk Jansen (Stichting Contact Gelderse Oudheidkundige Vereniging van Musea), de heer M. J. Mol (Prentenverzameling Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem), dr. C. Reedijk (directeur Koninklijke Bibliotheek, lid als directeur museum Meermannno-Westreenianum), drs. P. van der Star (conservator Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen), F. Wilkens (voorzitter en directeur Boerenwagenmuseum in Buren).

De vereniging heeft nu 513 gewone leden en 67 leden instellingen. Het is zeer verheugend dat er 7 instellingsleden bijgekomen zijn. Dit is vooral voor de financiële situatie van belang — het zijn blijvers! — en ik mag U aansporen ervoor te ijveren dat de instelling waar U werkt — als dat nog niet het geval is — lid wordt van onze vereniging.

De eerste Museumdag werd op 30 mei 1975 gehouden in het Nijmeegs museum „Commanderie van St.-Jan”, waarbij de directeurs van het Rijksmuseum G. M. Kam en van de „Commanderie” inleidingen hielden over de Nijmeegse verzamelingen. Het is niet aan mij om te oordelen over die dag.

De tweede Museumdag werd gehouden in het Rijksmuseum Twenthe. Het thema was: het Museaal educatief experiment Twente en werd ingeleid door drs. P. J. W. Bettenhausen, die sprak over de achtergronden, doelstellingen en prakti-

sche kanten van het project, terwijl mevrouw drs. A. G. M. Bettenhausen-Verbeij het begeleidend onderzoek belichtte. Een volledig verslag hiervan vindt U in Bulletin KNOB.

Van de bijzondere gebeurtenissen in het afgelopen verenigingsjaar uit de museumwereld noem ik de volgende:

Allereerst een zeer onaangename: de overval met gijzeling op 27 juni 1975 in het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum in Den Haag. Wij kunnen met dankbaarheid gedenken dat het met het museumpersoneel goed is afgelopen, maar als wij bedenken dat het wellicht de eerste gewapende overval in een Nederlands museum is geweest dan is het toch een zeer kwalijke zaak.

Dan de moedwillige vernieling van „De Nachtwacht” in het Rijksmuseum. Misschien is er aan publiciteit gewonnen wat aan kwaliteit verloren is gegaan.

Tenslotte noem ik de moeilijkheden in het Glasmuseum in Leerdam . . .

Dan wat prettiger geluiden: het Rotterdams Historisch Museum heropende in september 1975 in zijn nieuwe behuizing „De Dubbele Palmboom”.

In Zutphen werd in juni 1975 het museum Henriette Polak geopend (met een verzameling schilderijen, tekeningen, grafiek en beeldhouwwerken).

Het museum Flehite in Amersfoort nam het gerestaureerde pand Breestraat 76 in gebruik. Het Bijbels museum te Amsterdam is heropend in het gebouw Herengracht 368.

Op 1 april — het was geen grap — werd bekend gemaakt dat het Aartsbisschoppelijk Museum een nieuwe Rembrandt (een vroeg werk „de Doop van een Kamerling” uit 1626) had ontdekt en aangekocht.

Onlangs vernamen wij dat het Rijksmuseum een eveneens vroege Rembrandt (ook uit 1626) „het musicerend Gezelschap” had verworven.

Over het bureau voor de museumvereniging hebt U al in het stuk dat bij de uitnodiging voor deze dag was gevoegd kunnen lezen.

Er zal nu in bescheiden vorm een begin gemaakt worden van een bureau in Enkhuizen en een woord van dank past — meen ik — aan onze penningmeester die deze vorm heeft opgezet en er nog heel wat aan zal moeten doen. Eveneens aan de heer Bruin die de administratie sinds juli van het vorig jaar op zich heeft genomen.

In april j.l. is er een gesprek geweest met het ministerie van CRM en de Rijkscommissie voor

de musea over de taakverdeling tussen deze instellingen en de museumvereniging. De resultaten van dit gesprek zullen nog bekend gemaakt worden.

Over de plannen i.v.m. het 50-jarig bestaan van onze vereniging hebt U ook kunnen lezen in een ander stuk bij de oproep voor deze dag. Wij spreken de hoop uit dat de gids voor het publiek goed zal worden verkocht en dat de tentoonstelling in de treinwagon veel bezoek zal krijgen. Er is door de leden van het bestuur en van verschillende commissies veel tijd besteed aan de voorbereiding van de plannen voor deze en andere manifestaties. Dank vooral aan de secretaris.

De secties in onze vereniging bloeien: de sectie natuurmusea geeft voor het 2de jaar een contactblad uit. De Werkgroep Educatieve Diensten heeft plannen gemaakt voor regionale bijeenkomsten en landelijke themabijeenkomsten, een bewijs hoezeer deze sectie bij haar leden weerklank vindt. De Werkgroep Museumvoorlichters heeft in het begin veel activiteit betoond, maar zal op het punt van het blad haar sporen nog moeten verdienen.

Het aantal jeugdmuseumkaarten dat door onze vereniging werd verspreid is gestegen van 110 000 in het vorig jaar tot 140 000 in dit jaar: U zult er begrip voor hebben dat wij gaarne zagen dat het ministerie van CRM deze taak van ons overneemt.

Ik hoop dat U het een prettige dag hebt gevonden en dat de vergadering een goed en nuttig verloop zal hebben.

2. Als tweede agendapunt wordt het verslag van de tweede Museumdag 1975, gehouden op 14 november in het Rijksmuseum Twenthe, aan de orde gesteld; dit wordt zonder wijzigingen goedgekeurd.

3. Onder de ingekomen stukken en mededelingen is een brief van de Belgische Museumvereniging d.d. 26 maart 1976 waarin gevraagd wordt nog eens de aandacht op het blad *Museumleven* te vestigen (te bestellen à 200 Bfrs per nummer bij Gemeenschappelijk Fonds der Rijksmusea, Kortenberglaan 158, 1040 Brussel). Voorts een brief van de Nederlandse Vereniging voor Revalidatie met het nieuwe rapport over aanpassing van gebouwen en voorzieningen ten behoeve van gehandicapten. Het rapport „Gehandicapten in de kou? Kom nou!” is verkrijgbaar

door overschrijving van f 7,50 op giro 8713 van de ANIB te Haarlem.

Van de Stichting Musement is een schrijven d.d. 4 mei 1976 ontvangen met het bericht, dat de manifestatie Musement geen doorgang zal vinden. Door De Nederlandse Museumvereniging is een brief aan de Minister van CRM gezonden, waarin wordt verzocht het besluit de subsidie aan de Boekmanstichting in te trekken, opnieuw in overweging te nemen. De Historische Sectie zal op 11 mei in Rotterdam bijeenkomen en de Textielcommissie zal op 20 mei een lichtdag houden in Amsterdam. Van mw. dr. J. E. Leene is de suggestie binnengekomen een conferentie te houden over conservering en restauratie.

4. Het voorlopige financieel overzicht 1975 en de balans worden toegelicht door de penningmeester; de controle door de kascommissie, bestaande uit mw. Neerinx en de heer W. J. Lugard, moet nog plaats hebben. De begroting over 1976 wordt zonder wijzigingen goedgekeurd.

5. In de nieuwe kascommissie worden benoemd mw. Neerinx en de heer drs. W. H. Vroom. De heer Hubrecht dankt de heer Lugard voor zijn verrichtte en nog te verrichten werkzaamheden ten behoeve van de kascommissie.

6. Het volgende agendapunt, het bureau van de vereniging, is uitvoerig toegelicht in een bijlage bij de agenda. Een brief van het Ministerie van CRM d.d. 29 april 1976 met een subsidietoezegging van f 15 000,— met ingang van 1977, wordt voorgelezen.

De heer Bout vraagt aan wie het bureau direct verantwoordelijk is, secretariaten groeien vaak uit tot „zelfdoeners” binnen een vereniging. De voorzitter antwoordt, dat het dagelijks bestuur de waarschuwing ter harte zal nemen en dat het zich gezamenlijk verantwoordelijk acht. Uit een gedachtenwisseling over de financiële aspecten komt het voorstel naar voren de contributie van f 20,— op f 30,— en voor de instelling van f 80,— op f 100,— per jaar te brengen. Dit voorstel wordt aangenomen.

De penningmeester heeft geconstateerd, dat sommige instellingen de persoonlijke lidmaatschappen van hun personeel betalen, dit is niet de bedoeling. Er bestaat ook een instellingslidmaatschap. De heer W. J. van Dorp vraagt of het bureau ook dienstbaar kan worden gemaakt

aan de secties en de werkgroepen. De penningmeester acht dit niet bij voorbaat uitgesloten. Hij raadt aan voorzichtig te beginnen, en dan stap voor stap de taken uit te breiden. De vergadering is het Ministerie erkentelijk voor de geboden mogelijkheid een begin te maken. De voorzitter ziet het besluit tot de instelling van een bureau over te gaan, als een belangrijk moment in de geschiedenis van de vereniging.

7. Het agendapunt het blad van de vereniging is van een schriftelijke toelichting voorzien. De heer W. H. Vroom bericht, dat de KNOB aan een doelstellingennota werkt, waarin gepleit wordt voor een grotere inbreng van de musea. Namens de redactie van het KNOB brengt jhr. dr. C. G. Quarles van Ufford in herinnering, dat het Bulletin altijd openstaat voor De Nederlandse Museumvereniging, maar dat z.i. de mogelijkheden niet worden uitgebuit. De redactie biedt twee plaatsen voor de NMV aan. Van de Werkgroepen Educatieve Diensten en Museumvoorlichters is een gezamenlijk schrijven d.d. 29 april 1976 binnengekomen, waarin de voorkeur wordt uitgesproken voor een tijdschrift met een geheel eigen gezicht. Nadat nog diverse vragen zijn beantwoord vraagt de voorzitter de vergadering bij handopsteken kenbaar te maken, waar men de voorkeur aan geeft:

- a) het voortzetten van de contacten met het Bulletin KNOB;
- b) de mogelijkheden om tot een eigen blad te komen verder na te gaan.

Tweederde van het aantal deelnemers aan de vergadering spreekt zich uit voor een eigen blad. Wel zal op verzoek van de heer Bolwerk de naam *Museologia* kritisch worden bezien.

8. De schriftelijke toelichting op het agendapunt lustrum blijkt voldoende: de vergadering betuigt zijn instemming met de aangekondigde plannen.

9. De bestuursverkiezing is het volgende agendapunt. De voorzitter brengt dank aan mw. drs. E. Joosten en de heer J. H. van Mosselveld voor hun werk en inbreng ten behoeve van de vereniging. Mw. drs. M. van Boven wordt in het Algemeen Bestuur benoemd.

10. In de rondvraag brengt de heer W. H. Vroom de kwestie van de restauratie van paleis Het Loo ter sprake. De vergadering acht het niet gewenst zich over de aard van de restauratie uit te spreken. Op verzoek van de voorzitter zullen de gastheren van deze dag, dr. A. W. Vliegert en J. Borsboom, na afloop van de vergadering, een rondgang houden om het gezelschap te informeren.

De heer Bout verzoekt in het vervolg de huiselijke vergadering weer aan het begin van een museumdag te houden.

Onder dankzegging aan allen, die aan het welslagen van deze eerste Museumdag 1976 hebben bijgedragen sluit de voorzitter tegen half zes de vergadering.

Bouwkundig H.T.S.er

(42 jr.), ervaring en ambitie op het terrein van monumentenzorg, alsmede (honorair) op museaal gebied, thans als leraar bouwkunde (v.b.) werkzaam bij middelbaar onderwijs, tevens auteur van studieboeken, zoekt op korte, dan wel langere termijn, een verantwoordelijke functie in het educatieve vlak of in voorlichtingssfeer m.b.t. roerende en/of onroerende monumenten.

Brieven onder 7651 Bulletin KNOB, p/a Dellaertlaan 15, Badhoevedorp.

Addendum De tekening weergegeven in afbeelding 13 op blz. 192 van de vorige aflevering van het Bulletin KNOB is van de hand van N. C. G. van de Rijt.

De Nederlandse groep van het IIC (International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works) houdt op donderdag 16 december a.s. een bijeenkomst over de *restauratie van muurschilderingen*. Aanvang 9.30 in het Aartsbisshoppelijk Museum, Agnietenstraat 1 te Utrecht.

H. H. J. Kurvers, W. Haakma Wagenaar en J. Otter zullen 's morgens inleidingen houden over diverse aspecten terwijl 's middags de gelegenheid bestaat muurschilderingen te bezien in een aantal Utrechtse kerken. Discussie na afloop van de inleidingen en na het middagbezoek.

Alle belangstellenden — ook niet-leden — zijn van harte welkom.

REGISTER BULLETIN KNOB 1976

- Aarhus, universiteit, 45
 Abbenbroek, Hervormde kerk, 42, 43, 47
 Abcoude, kerk, 89
 Accama, B., 281, 282
 Adema, 67
 Aengwirden, grietenij, 279, 280
 Aix-en-Provence, St. Jean de Malte, 40
 Aizanoi (Phrygië), theater, 35
 Aker, Eligius van den, 1
 Albemarle, graaf van, zie: van Keppel
 Alberdingh Thijm, J. A., 69, 73, 74, 81
 Albertine Agnes, prinses van Nassau, 203, 239
 Albrecht, prins, 219
 Alexander, prins van Oranje, 222, 224, 230
 Alkmaar, St. Laurentius, 73
 Altmark, 36
 Amerongen, kasteel, 166, 171, 177, 192, 193, 195
 Amersfoort, 208, 246
 Korte gracht, 303
 Zuidsingel, 303
 Amsterdam, 67, 68, 76, 79, 83, 95, 121, 214, 246, 247, 279, 280, 284
 Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap, 301, 302
 St. Dominicuskerk, 68
 Gemeente Archief, 298, 301
 Herengracht, 93
 Herengracht, huis Bartholotti, 98
 Keizersgracht, 76, 98
 Maria Magdalenakerk, 69
 Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, 58
 De Oude Teertuinen, 280
 Paleis op de Dam, 127, 235, 240, 241, 242
 Paleis voor Volksvlucht, 70
 Rozestraat, 298
 Rijksmuseum, 25, 31, 32, 163
 Stedelijk Museum, 79
 St. Vincentiuskerk, 77
 Ankeveen, kerk, 91
 Anna van Engeland, prinses, 125
 Anna Paulowna, grootvorstin, 218, 225
 Annaparochie, St., 239
 Antiochië, 1
 Antonius van Padua, Hl., 68, 83
 Antwerpen, 69, 242
 Apeldoorn, 132, 147, 173, 208, 221, 222, 237, 239, 240, 244-247
 Apeldoornse broeck, 237
 Apeldoornse mark, 204
 Collectie Museum Moerman, 209
 Dorpskerk, 222
 Koningslaan, 120, 128, 132, 133, 137, 138, 204, 208, 212, 223
 het Loo, zie: Loo, Het
 Loseweg, 127
 Noordapeldoornse mark, 237, 239
 Oranje-Nassau museum, 136, 152, 154, 156, 157, 131, 163, 165, 267
 Paleislaan, 246
 Aristoteles, Problemata, 35, 45
 Aristoxenus van Tarente, 34
 Arles, Sainte-Blaise, 33, 40
 Arnhem, 75, 76, 225
 Bronbeek, 225
 Koningsstraat, 215
 St. Martinuskerk, 75
 Rijksarchief, 185
 Arnhem, Jan van, 185, 186, 199, 200
 Arnhem, Janne Margriet van, 185
 Asbeck, J. B. van, en A. M. L. E. Erkelens, De restauratie van de luthof het Loo, 119-147
 Asselt, 125, 200, 236-238, 240
 Asseltse bos, 244
 bron, 239
 veld, 239, 244
 Athlone, graaf van, 193
 Augsburg, 131
 Aylva, H. W. van, 219, 241

 Baambrugge, 91
 Baarn, Groeneveld, 233
 Bacchus, beeld, 127, 133
 Bassen, Barth., 192
 Basti, Arnoldus, 19
 Bazel, K. P. C. de, 92
 Beatrix, H.K.H. prinses, 145, 169
 Beeckestein, huis, 232
 Beelaerts van Blokland, G., 145
 Behrens, magazijn, 58
 Belli, Onorio, 35
 Beloeil, tuin, 141
 Bemmelen, St. Donatus, 74-81
 Bentinck, Alard, 237
 Bentinck, Charlotte Sophie, 186
 Bentinck, familie, 237
 Bentinck, Hans Willem, 122, 124, 200
 Berends, G. zie: J. P. Staal en G. Berends
 Het vroegere oxaal van de St. Petruskerk te Boxtel, 1-18
 Berg, A. van de, 142
 Berg, F. W. van den, 145

REGISTER

- Bergum, 239
 Bergumberbosch of Hooghuis, 239
 Bergumerheide, 239
 Bergumermeer, 239
 Berken, Hendrik van, 239
 Berken, Van, 120, 127
 Berkshire, Coleshill, 191
 Berlage, H. P., 71
 Berlijn, 221
 Wilhelmstrasse, 102: 219
 Berners, Lord, 224
 Bernulphusgilde, St., 79, 80
 Bervoets, J., 243
 Beusekom, J.G. van, 70
 Beyer, houtvester, 231
 Beijer, Jan de, 87, 89, 188
 Bildt, het, 239
 Blauwkapel, 91
 Boerma, A. C., 76
 Boetzelaer, C. V. van, 219
 Bolhuis, A. E., 131
 Bonn, paleis, 211
 Bont, J. A. de, 76
 Bont & Zn., Nico de, 29
 Borselen, C. van, 220, 230
 Bosch, Jeroen, 96
 Boskoop, 214
 Bouteiller, M. E. de, 33, 37, 47
 Bovenkerk, St. Urbanuskerk, 69
 Boxtel,
 Hl. Bloedkapel, 1, 2, 4
 St. Petruskerk, 1-18, 19
 Braam van Houckgeest, A. E., 145
 Brabant, Noord- en Zuid-, domeinen, 243
 Brandenburg, keurvorst van, 203
 Brantsen, 236
 Breda, 76
 Bremen, 285
 Breitner, G. H., 95
 Breughel, Pieter, 96
 Brielle, 76, 91
 Broek, D. van den, 221
 Broekhoven, P. van, 206, 213, 214
 Broekhuizen, huis, 232
 Brom, Gerard, 79, 80
 Brouwershaven, Hervormde kerk, 98
 Brühl, Schloss (tuin), 141, 163, 211
 Brugge, Sint Donatuskerk, 36, 45, 47
 Bruinisse, Hervormde kerk, 43, 46, 47
 Brunswijk, Dominikanenkerk, 39
 Brussel, 241, 242, 298
 paleis, 242
 Burum, 282
 Bussum, 76, 77, 79, 80
 St. Vituskerk, 57, 71-74, 78-81
 Caecilia, St., 68
 Calais, Notre-Dame, 46, 47
 Camp, H. F. G. N., 225
 Campen, Jacob van, 191
 Canada, 230
 Cannenburgh, huis, 186
 Carrara, 285, 286
 Chalmers, Technische Hogeschool, 45
 Chantilly, tuin, 141
 Charlottenburg, tuin, 141
 Chiswick, Hamhouse tuin, 141
 Christoffel, St., 41
 Christus Eucharisticus, 66
 Christus, Goede Herder, 68
 Christus op de regenboog, 31
 Coblentz, paleis, 211
 Coevorden, kasteel, 98
 Colbert, 119
 Coldenrove, huis, 186, 197, 199, 238
 Compiègne, tuin, 141
 Cornelissen, Cornelis, 5
 Cohausen, A. von, 46
 Craandijk, J., 203, 221, 222
 Crommelin, R., 225
 Cromvoirt, 19
 Culemborg, spoorbruggen, 70
 Cuypers, J. Th. J., 4, 57, 58, 63, 71, 76, 78, 79, 81
 Cuypers, P. J. H., 57, 61, 62, 68, 69, 71, 73-76, 78-81, 162
 Cuypers, P. J. J. M., 4
 Cuypers-archief, 76, 79
 Cuypers-Stoltzenberg, 67
 Cyprus, 40
 Dam, Hendrik van, 237
 Dam, Margareta van, 237
 Danckerts, C., 187
 Danckerts, Justus, 187
 Danckertse, Dancker, 121
 Dedel, heer, 214, 216
 Delft, 71
 Hippolytuskerk, 69
 Nieuwe kerk, 222
 Prinsenhof, 136, 147
 Technische Hogeschool, 76
 Denemarken, 33, 37
 Desgots, Claude, 183, 197, 201, 248
 Dessing, C. P. W., 77
 Diana, 122, 288, 289
 Didron, Sr. M., 33, 45
 Dieren,
 Carolinenberg, 236, 237

REGISTER

- huis, 185, 186, 197-199, 203, 211, 236
 plantage, 236
 Willemsberg, 236, 237
 Dieren, verdrag van, 203
 Dieren, P. van, 184, 236
 Diez, paleis Oraniënstein, 206
 Dijck, Anthonie van, 123
 Dijkmeester, F. Th., 145
 Does, pianist van der, 224
 Donicx, Mathijs, 1, 5, 18
 Doorn, H. W. van, 148-151, 275
 Doornik, 285
 kathedraal, 17
 Doorwerth, huis, 186, 188
 Dop, Adriaan, 91
 Dop, Johan, 91
 Dorp, L. van, 145
 Dreischor, kerk, 43, 46, 47
 Drenthe, 289, 296
 Driebergen, huis Sparrendael, 232
 Dubourcq, P. L., 224, 230
 Duitsland, 37, 40, 231
 Noord-, 98
 Duivenvoorde, 232
 Duparc, F. J., 145
 Dufour, A., 162, 212, 213, 214, 216, 217, 248
 Dunselman, Jan, 68
 Duyne, D. van, 145

 Eberson, 224, 230
 Ede, huis Kernhem, 173
 Eekhof, 279
 Eemnes-Buiten, 76
 Eerbeek, Coldenhove, 186, 197, 199, 238
 Eifel, de, 86
 Elisabeth, St., 68
 Elisabeth, koningin van België, 247
 Ellecom, huis Rouwenberg, 186
 Elsen, W. F. A., 57
 Elswoud, huis, 192, 198
 Elten, Ysseldal, 236
 Emma, koningin, 128, 133, 138, 142, 162, 168,
 169, 177, 225, 230, 247
 Emmerich, St. Martin 38, 40, 45
 Engeland, 37, 40, 42, 98, 122, 224
 Enschede, St. Jozefkerk 78, 81
 Epe 244
 Epidauros, theater, 35
 Eremitage, tuin 141
 Erkelens, A. M. L. E., en J. B. van Asbeck
 De restauratie van de luthof het Loo 119-147
 Erpecum, geslacht van, 280
 Essen tot Helbergen, Lucas Willem van, 186
 Europa, 234

 Faber, F. C., 145
 Fabri, W. A., 128, 129, 137
 Ferwerderadeel, 239
 Firuzabad, tuin, 141
 Flora, 123, 127, 133
 Florence, Badiakerk, 69
 S. Croce, 69
 Fontainebleau, 216
 Franciscus v. Assisi, 68
 Franeker, stadhuis, 282
 Frankrijk, 37, 211, 303
 Frederik de Grote, 142
 Frederik Hendrik, prins, 191, 192, 193, 203,
 219, 220, 233
 Frederik Willem, koning van Pruisen, 125, 204
 Frederiksoord, huis Westerbeek, 289
 Friesland, 76, 204, 280, 282, 290, 296
 hof van, 280
 Frowein, J. F. L., 91

 Galathea, 125
 Galbert van Brugge, 36, 46
 Geertgen tot St. Jans, 96
 Gelderland, 43, 76, 203, 207, 208, 238, 243
 Rijksarchiefdienst, 75
 Gelderman, A., 211
 Gelre, vorstendom, 237
 Gelselaar, 191
 Gendt, A. L. van, 70
 St. Gerardus Majella, 68
 St. Germain-en-Laye, tuin, 141
 Geuer, Heinrich, 67
 Gevers van Endegeest, D. Th., 224
 Giraud, A. P., 201
 Glauber, J., 123
 Godschalk, I., 70-71
 Goedereede, kerk, 43
 Gogh, Th. van, 28
 Gogh, Vincent van, 29
 Gooi, het, 83, 92
 Gouda, 46
 Agnietenkapel, 43, 44, 47
 Granada, Leeuwenhof, 141
 Grandson, abdij St. Jean, 46
 's-Graveland, 83
 's-Gravenhage, 67, 74, 119, 219, 221, 239, 241,
 242, 243, 247, 290
 Alg. Rijksarchief, 110, 120, 124, 127, 184,
 186, 197, 198, 199, 204, 205-208, 210-211,
 214-218, 219, 230, 236, 237, 240, 242, 243
 Buitenhof, 35
 Buitenhof nr. 37 en 38, 98
 Buitenrust, 221
 Burg. Patijnlaan, 34

REGISTER

- Dennenweg, 247
 Hof van Holland, 191, 192
 Hooikade, 3
 Houtweg, 3
 Huis ten Bosch, 127, 147, 192, 219, 240, 241, 243, 247
 Huygenshuis, 191
 St. Jacobskerk, 69, 71
 Kon. Bibliotheek, 190, 192
 Kon. Huisarchief, 186, 188, 218, 223, 224, 231, 243
 Korte Voorhout, 232
 Lange Voorhout, 247
 Maatschap Goudleer Restauratie en Conservering, 301, 302
 Mauritshuis, 163, 190, 191, 192, 193
 Het Oude Hof, 149, 240, 241, 242
 Paleis Noordeinde, 221, 235, 240, 247, 272
 Plein, 191
 Pompstationsweg, 247
 Princessegracht, 232
 de Ruigenhoek, 247
 Westeinde, 18
 's-Gravenpolder, Herv. Kerk, 43
 St. Gregorius, 68
 Griekenland, 35
 Groningen, 57-81, 131
 Jezuïetenkerk, 67
 St. Jozefkerk, 57-81
 Gellingestraat, 67
 Gemeente archief, 57
 Hereweg, 58
 Heresingel, 58
 Martinikerk, 43, 44, 47
 St. Martinusparochie, 57, 68
 Museum, 58
 Radebinnensingel, 58
 Radesingel, 57, 58
 Rijksarchief, 131
 Stadsschouwburg, 58
 Steentilstraat, 58
 Ubbo Emmiussingel, 58
 Verl. Oosterstraat, 57
 Zuiderpark, 58
 Gross Sedlitz, tuin, 141
 Grupello, 125

 Haag, T. P. C., 209
 Haaren, 19, 22
 Haarlem, 67, 93
 St. Bavo, 96
 Gedempte Oude Gracht, 96
 Grote Markt, 93
 Haarlemmerhout, 233
 Huis, 218, 242
 Paviljoen Welgelegen, 303
 Haersma, B. van, en R. J. Wielinga, Het huis Voormeer te Heerenveen, 278-304
 Hampton Court, tuin, 163, 200
 Hannover, Evang. kerk, 45
 Harderwijk, 208
 Harlingen, 98
 St. Michaelskerk, 57
 Harris, Walter, 124, 147, 198, 199, 200, 235, 238
 Havelte, 289
 's-Heer Abtskerke, 42, 47
 Heerenveen, 239
 Breedpad, 17, 291
 Crack-state, 279, 291
 Grovestins of Huis Ooenema, 279, 280
 Heideburen nr. 97, 278, 296
 Huize Voormeer, 278-304
 Jonkershuys, 279
 Kerk, 289
 de Knijpe, 278
 Oudeschoot, 280
 Schoterlant, 279, 280, 289, 290, 291
 Schoterlandse Compagnonvaart, 278
 Heessels, G., 2
 Heilo, Nijenburg, 233
 Heloma, familie van, 278, 280, 284, 296
 Heloma, Marcus van, 289, 290, 291
 Heloma, Marcus Mzn. van, 291, 293, 294
 Heloma Jr., Marcus van, 291, 293, 295, 296
 Heloma, Nicolaas van, 280-282, 286, 287, 289, 296
 Heloma, Theotardus van, 280
 Heloma, Tjaart van, 280, 282, 289, 290
 Heloma-de Jong, echtpaar van, 286, 289
 Heloma-Van Sminia, echtpaar van, 292
 Helomavaart, 289, 290
 Helvoirt, Gemeentearchief, 26
 Hervormde Kerk, 19-32
 Kerkarchief Hervormde Gemeente, 29
 Hendrik, prins van Oranje, 128, 129, 138, 225, 231, 244, 247, 248
 Hendrik I van Brabant, hertog, 19
 Hendrik Casimir I, 239
 Henegouwen, domeinen, 243
 St. Henricus, 68
 Hercules, 125
 fontein, 120, 127
 Herrenhausen, 234
 's-Hertogenbosch, 5, 19, 76
 bisschop van: Zie Masius
 Capucijnenklooster, 27
 Heukelum, Hervormde kerk, 43, 47

REGISTER

- Heukelum, G. W. van, 79, 80
 Heusden, stadhuis, 37
 Heuvel, Willem Hendrik, 191
 Heijbroek, J. F., Klankpotten. Een bijdrage tot het onderzoek naar „akoestische vazen”, 33-47
 Heijdevelt, 239
 Heijkamp, J., 68
 Hezenmans, L. C., 4
 Holland, 86, 91, 124, 127
 Hollands Diep, 70
 Hongarije, 40
 Honselaersdijk, huis, 191
 Hoog-Buurlo, 240
 Hoog-Soeren, Aardhuis, 225, 230, 231
 Jachthuis, 185, 189, 202, 230, 238, 244, 245
 Hoogeveen Langerak, J. A. van 298
 Hoogh, Pieter de, 298
 Hooghe, Romeyn de, 131, 203, 239
 Hooghuis, jachthuis, 239
 Hoorn, museum, 42
 Hoynk van Papendrecht, C., 218, 242
 Huard, M., 33
 Huizen, Hervormde kerk, 91
 Hulst, St. Willibrorduskerk, 37, 43
 Huygens, Constantijn, 203

 Idaarderadeel, 291
 IJssel, de, 127, 133, 198, 236, 238
 IJsselstein, St. Nicolaaskerk, 43, 47
 IJzendoorn, kerk, 41, 47
 Italië, 37, 40

 Jacobs, Aert, 5
 Jacobs, Servaes, 5
 Jan Maurits, graaf van Nassau, 190, 191
 Janse, H., Zeventiende- en achttiende-eeuws vensterglas, 303
 Janse, H., en H. J. van Nieuwenhoven, De Hervormde Kerk in Kortenhoef, 82-92
 Jansen, 68
 Jelsum, Dekema-state, 282
 Johan Willem Friso, prins van Oranje, 125, 239
 Johannes de Doper, 31
 Jong, Anna Maria de, 280-282, 286, 287, 289, 296
 Jong Sr., Anna Maria de, 280
 Jong, Johannes de, 279, 280
 Jong, Marcus de, 280
 Jong-van Erpecum, echtpaar de, 280
 Jonge van Zwijnsbergen, M. B. W. de, 19
 Jongkind, J. B., 230
 Jonkershuis, zie: Heerenveen, Huis Voormeer
 Joure, 280
 St. Jozef, 67

 Juliana, H.M. Koningin, 136, 154, 159, 163, 169, 218, 231, 235

 Kalf, G. J., 304
 Kalf, J., 69, 77, 78, 79, 166, 304
 Karel II van Engeland, koning, 191, 192
 Karel de Goede van Vlaanderen, 36, 46
 Karsten, J., 145
 Katlijk, 239
 Keppel, A. J. van, 124
 Keppel, Joost van, 185
 Keulen, 98
 St. Severin, 37, 38, 45, 46
 Key, Lieven de, 96
 Keyser, Hendrick de, 96
 Kleef, 132
 Kluyver, P., 145
 Kocken, H. L. D., 67
 Kok, A. A., 92
 Kommers, landmeter, 215
 Koningsberg, koningshuisje, 186
 Korinthe, theater, 35
 Kortenhoef, 83
 Hervormde kerk, 82-92
 Kraaijenbrink, bloemist, 230
 Kramer, Walter, De Hervormde Kerk te Helvoirt, 19, 32
 Krämer, F. J. K., 208, 211, 230, 239
 Kreta, 35, 40
 Kuile, Engelbert H. ter, In memoriam Mr. G. J. Kalf, 304
 Kuinder, de, 239

 Laatste Avondmaal, 66
 Laatste Oordeel, 25, 30
 Laeken, kasteel, 219, 241, 242
 Lairesse, G. de, 123
 Laren, 91
 Lawick van Pabst-Doude van Troostwijk, J. M. H. A. van, 145
 Leenen, W., 208, 238, 239
 Leersum, 192
 Leeuwarden, 70, 98, 282, 294
 Leeuwarden, Friesch Museum, 279, 282
 stadhuis, 303
 Leeuwarderadeel, 239
 Leiden, 119, 298
 Gemeenlandshuis van Rijnland, 298, 299
 Universiteit, 147, 202, 206, 210
 Leliman, J. H., 70
 Lennep, D. J. van, 211
 Leusden, 185
 Leuven, St. Geertruids-abdij, 19, 22
 Ley, de, 19

REGISTER

- Lieman, Arie, 209
 Lijsen, H., 242
 Linde, de, 289
 Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga, 298
 Lodewijk XIV-stijl, 128, 183, 189
 Lodewijk XV-stijl, 285, 286, 287, 288, 296
 Lodewijk XVI-stijl, 290, 292
 Lodewijk Napoleon, koning, 127, 128, 147, 161, 162, 171, 179, 203, 204, 206, 208, 211, 212, 214, 216, 217, 218, 221, 224, 234, 235, 240, 248
 Loenen, 86
 Loenen, vrouwtje van, 222
 Londen, 70, 247
 Loo, Het, 117-248, 277, 282
 Loo, het Oude, 128, 133, 144, 155, 162, 181, 215, 216, 220, 234, 238
 Loo, het Kleine, 128, 180
 Loon op Zand, 43
 Loosdrecht, 83
 Lorraine, C. H. de, 124
 Louise van Brunswijk, prinses, 222
 Louise Henriette, prinses van Nassau, 203
 Lubbers, E. C. M. A., 68
 Luik, 243
 Lunsingh Scheurleer, T. Th., 147
 Lussanet de la Sablonière, H. de, Nog eens de restauratie van Buitenhof 37 en 38 te 's-Gravenhage, 98
 Luxemburg, 221
 Lyctus (Kreta), theater, 35
 Lynden, Anthoni van der, 5
 Lyntken, 5

 Maarschalkerweerd, 68
 Maastricht, 243
 Dominicanerkloosterkerk, 78
 St. Pietersberg, 5, 18
 Maguellone-les-Montpellier, Kath. St. Pierre, 40
 Mainz, 218, 242
 Man, M. J. de, 208, 210, 211
 Mandelgren, N. M., 33
 Marchienne (België), 61
 Margriet, H.K.H. prinses, 144, 149, 154, 155, 161, 163, 167, 172, 174, 235
 Margry, A. A. J., 77
 Maria, Hl., 31
 Maria, kroning van, 37
 Maria Onbevlekt Ontvangen, 68
 Marie, prinses, 220
 Margadant, J., 203, 224
 Marianne, prinses, 128, 219, 221, 222
 Marot, Daniel, 122, 123, 128, 129, 137, 142, 147, 162, 183, 185, 186, 194, 196, 197, 200, 201, 203, 206, 234, 238, 240, 271, 273
 Martijn, J. J., 230
 Martin, Willem, 304
 St. Martinus, 68
 Mary Stuart, koningin, 122, 123, 125, 137, 142, 143, 147, 176
 Masius, Gijsbertus, bisschop, 5
 Mecklenburg, 231
 Medhina A Zahra, tuin, 141
 Meerveld, huis, 86, 225
 Meervelderbos, 244
 Mees, Jacob, 304
 Mengelberg, Otto, 68
 Mengelberg, Wilhelm, 66, 67, 68
 Meppel, 294
 Merode-Westerlo, van, 242
 Meschede, kerk, 46
 Metz, 45
 klooster, 33, 37, 39
 St. Pierre au Nonnains, 42
 Meurs, Aelt van, 91
 Mialaret, J. H. A., 34
 Michael, J. G., 206
 Middachten, heer van, 186
 Middachten, huis, 193, 198, 236
 Milligen, 225
 Mispelblom, landmeter, 215
 Mont St. Michel, 141
 Montbrison, 45
 Montpezat, Charles de, 225
 Moor, Jan Cornelis de, 5
 Moucheron, I., 187
 Muiden, 86
 Mummius, Lucius, 35
 Munster, 90
 vrede van, 19

 Napoleon III, 33
 Narcissus, 125
 Nederhorst den Berg, kasteel, 86, 90
 Nederland, 87, 91, 98, 118, 141, 149, 224, 298, 302, 303
 Nederland, Noord, 91
 Nero, keizer, 36
 St. Nicolaas, 19, 28
 Nieuwe Testament, 67
 Nieuwenhoven, H. J. van, en H. Janse, De hervormde kerk in Kortenhoef, 82-92
 Nieuwpoort, Hervormde kerk, 43, 47
 Nijmegen, St. Augustinus, 69, 73
 St. Dominicus, 69
 Onze Lieve Vrouwekerk, 68
 Noordermeer, 239
 Noot, Hendricus van der, 22

REGISTER

- Norwich, St. Peter Mancroft, 43
 St. Peter's Mountergate, 42
 Nunspeet, 244
 Nymphenburg, Schloss, tuin, 163
- Ode le Roy, abt, 37
 St. Odilienberg, 40, 42, 46, 47
 Öland, 285
 Oem van Wijngaerden Gerritsdr, Emmerentis, 90
 Oenema, Anna, 280
 Oene, huis, 244
 Offémont, baron A. de, 224
 Oisterwijk, parochiekerk, 19
 Oldeboorn, 280
 Oosterhesselen, de Klencke, 233
 Oosthuyse, P. J. van, 232
 Oostkapelle, 98
 Opheusden, kerk, 4, 46, 47
 Oranje-Nassau, Huis van, 129, 138, 140, 147, 149, 150, 164, 166, 168, 169, 171, 172, 216, 273
 Oranjewoud, jachthuis, 239, 240
 Orden, 125, 202, 237, 238, 240
 Ordermark, 204, 237, 244
 Oude Testament, 67
 Oudelande, Hervormde kerk, 40, 47
 Oultremont, gravin Henriette d', 221
 Outrein, J. d', 185, 186
 Outshoorn, C., 70
 Ouwerkerk, Hendrik van, 124
 Overijssel, 76
 Overlangbroek, 91
 Overangel, Antoniuskerk, 71
- Paauw, D. H., 219
 Pallandt, baron van 231
 Parijs, 119, 122, 201
 Parijs, Archives Nationales, 127, 201, 212, 213
 Kon. Academie van Architectuur, 119, 147
 Pâris, J., 61
 Pasargade, tuin, 141
 Pauwy, tuin, 141
 Perrault, Claude, 34, 35
 Peterhof, tuin, 141, 234
 Peters, C. H., 129, 197, 203, 271, 273
 St. Petrus, 1
 Philippe, P., 191, 192
 Phrygië, 35, 40
 Pieneman, J. W., 224, 225
 Pieta, 68
 Pillnitz, tuin, 141
 Plato, 236
 Pleterje, abdijkerk, 39
- Plinius Secundus Maior, C., 35, 46
 Polen, 37, 40
 Pomphul, 202, 238
 Poortugaal, kerk, 40, 47
 Portland, graaf van, zie: Bentinck
 Post, Pieter, 190, 191, 192, 193, 195, 206, 232
 Posth, Johan Philip, 212, 215, 216, 217, 248
 Pytters, Oene, 280
- Quarles van Ufford, C. C. G., Architectuur of historie — Dat is de kwestie.
 De restauratie van Paleis het Loo kritisch beschouwd, 267-274
 Quellinus, 125
 Quist, W. G., 147
- Raesfelt van Middachten, Reinier van, 236
 Ravenna, S. Apollinare, 45
 Baptisterium, 36
 S. Giovanni Evangelista, 46
 Mausoleum, 36
 S. Vitale, 36
 Rechteren Appeltern, G. W. van, 224
 Rede, Godard van, 90
 Reed, van, 90
 Reede, W. J. van, 219
 Reede-Turner, mevr. van, 193
 Remmes, Joh., 298
 Renkum, Oranje Nassauoord, 224, 225
 Renswoude, huis, 232
 Reynst, P. H., 215
 Reynst-Rademacher, S. I., 215
 Rhedderoord, huis, 198, 236
 Rhenen, huis, 192
 Rijn, de, 127, 133, 198, 211
 Rijsenburg, zie: Mengelberg, O., 68
 Rijkers, D. D. H. J., 68
 Ripperda, 93
 Rochussen, C., 223, 230
 Roche-Courbon, la, tuin, 141
 Röling, L. C., De maatschappelijke betekenis van het monument, 93-97
 Roermond, 67
 Roeulx, le, tuin, 141
 Roman, Jacob, 119, 122, 147, 185, 271
 Rome, 35
 Domus Aurea, 36
 Sepulcro dei Scipioni, 36
 tempel van Luna, 35
 Via Appia, 36
 Romein, Thomas, 70
 Romeinse Rijk, 35
 Romney, graaf van, zie: Sidney, H.
 Romulus en Remus, 125

REGISTER

- Rosendael, huis, 185, 186, 189, 198, 199, 200, 231
 Rotterdam, 70, 91
 O.L. Vrouwe van de Rozenkrans, 77
 Rouwenberg, jachthuis, 184, 236, 237
 Royaards, C. W., 129, 132, 157, 158, 161, 166, 171, 180, 189, 197, 206, 271, 272, 273, 274
 Royen, Jan van, 298
 Rudolph van Diepholt, bisschop, 86
 Rusland, 33, 40
- Sans Pareil, tuin, 141
 Scamozzi, Vincenzo, 121
 Scheveningen, Badhuisweg, 247
 bosjes, 230
 Schelfhout, A., 220, 230
 Schell, F. L. von, 206
 Scheltinga, Aletta Catharina van, 291
 Scheltingam, heer van, 291
 Schenck, Petrus, 198, 239
 Schinkel, K. F., 219
 Schipperus, P. A., 203, 222
 Schönbusch, tuin, 141
 Schonck, P. W., 126, 127, 188, 189, 198, 201, 205, 206, 208, 209, 219, 239
 Schotanus, 279, 280
 Schut, Hendrick Geurtsz, 193
 Schutkens van Liemd, H. C., 2
 Schwetzingen, tuin, 141
 Scythopolis (Syrië), theater, 35
 Seneffe, tuin, 141
 Sevilla, Alcazar, 141
 Sidney, H., 124
 Silezië, Camenz, 219
 Singer, J. B., 287
 Slichtenhorst, Arend van, 184
 Smits, gebroeders, 4
 Snickers, J. M., 77
 Spaarndam, Oostsluis, 95
 Spanje, 40
 Spijk, 91
 Sminia, Maria van, 291, 293, 295, 296
 Smulders, A. J., 225-228
 Sneek, 287
 Soeren, 225
 bossen, 204, 208, 217, 224, 237, 238, 239, 240
 Heeg, 204, 239
 Soest, 76
 Soest, H. A. B. van, Het goudleer in huize Voormeer, 297-302
 Soestdijk, paleis, 147, 149, 185, 212, 218, 222, 240, 241, 242, 247
 Sonderland, J. B., 224, 230
- Sophie, koningin, 138, 225
 Southwell, Edward, 131, 147, 183, 184, 185, 188, 200, 233, 248
 Staal, J. P., en G. Berends, Het vroegere oxaal van de St.-Petruskerk te Boxtel, 1-18
 Staden, C. P. van, 124, 133, 197, 198, 200, 201, 239
 Steenhouwer, Bernard, 237
 Stellingwerf, J., 279, 280
 Stendal, museum, 36
 Stockholm, 122, 234
 National Museum, 201
 Stolwijk, 41, 47
 Stoopendaal, D., 140
 Struycken jr., L., 76
 Sturm, L. C., 238
 Su Zhou, tuin, 141
 Swart, P. de, 127, 205, 207
- Tak, C. B. van der, 70
 Temminck Groll, C. L., De restauratie van paleis en park het Loo, 118
 Tengnagell, J. L. T., 211, 212, 214, 215, 216, 217, 240
 Tepe, A., 57, 75, 77
 Terwen, J. J., 147
 Tessin, Nicodemus, 122, 197, 238
 Textor, F., 221
 Thibault, heer, 217
 Tholen, O.L.V. Kerk, 40, 47
 Thonon, Jan, 5
 Tilburg, Heidekerk, 1
 Tjonger, de, 289
 Tombe, A. L. des, 145
 Toorenvliet, J., 191, 192
 Trianon, tuin, 141
 Trier, 98
 St. Truyen, 243
 Tsarkoïe Selo, tuin, 141
 Tutein Nolthenius, houtvester, 231
 Twent van Kortenbosch, heer, 218
- Uddelermeer, 186, 238, 239, 240, 244
 Ulenpas, huis, 232
 Ulft, J. C. van, 119, 185, 237
 Unger, F. W., 34, 35
 Utenhove, Catrijna van, 90
 Utrecht, 68, 70, 76, 83, 87, 90, 91, 95, 185, 242, 243, 246
 Archief Aartsbisdom, 83
 Biohist. Instituut, 133, 144
 Gemeente-archief, 41
 Historisch Genootschap, 83
 Huis, 127, 218

REGISTER

- Huis Voorst-de Moor, 232
 Mariakerk, 43
 St. Marie, 83
 St. Nicolaaskerk, 39, 43, 46
 St. Paulusabdij, 33, 40, 41, 43, 46, 47
 Provincie, 83
- Vaassen, 244
 Valk, G., 74
 Vallée, Jacques de la, 191
 Vancoothoeve, 5
 Vaudemont, prins van, zie: Lorraine, C. H. de
 Vaux-le-Vicomte, tuin, 141, 163
 Vecht, de, 83
 Velp, Huis Biljoen, 225
 Veluwe, 121, 165, 185, 186, 198, 200, 208, 210,
 217, 231, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 245
 Onzalige bossen, 236
 Velzen, huis Beeckestein, 206
 Vennecool, Steven, 193
 Venus, 125
 fontein, 120, 125
 Verhees, Hendrik, 4, 5, 26, 27
 Verkouteren, heer, 225
 Vermeer, Johannes, 96
 Vermeijs, C., 71
 Versailles, 125, 234, 238
 Vingboon, 279
 Viollet-le-Duc, E., 33, 47, 79, 248
 Visscher, N., 140
 Vitruvius Pollio, Marcus, 34, 35, 45, 46, 47
 Vledder, 289, 290
 Vogelkooi, 237
 Vogelpoel, G., 71
 Vogelsang, Willem, 304
 Voorburg, 247
 Voorst, huis, 185, 191, 197, 200, 201, 232
 Vos, Adriaan de, 26
 Vos, G., 76
 Vredeman de Vries, Hans, 17, 18
 Vreeland, 91
 kerk, 83
 Vygh, Geertruyd Agnes, 186
- Waeyen Pieterszen, W. C. van der, 71
 Wall, F. J. van de, 214
 Wapserveen, 289
 Waterloo, buurtschap, 246
 Weber, E. H., 92
 Weesp, 86
 Weldam, huis, 192
 Wennekers, H. J., 76, 77, 78, 79, 80, 81
 Wenum, buurtschap, 237
 Werff, Adriaan van der, 122
- Werkhoven, 91
 Westbury Court, tuin, 141
 Westenengh, erf, 237
 Westerbeeksloot, 289
 Westfalen, 88
 Westhove, kasteel, 98
 Weststellingwerf, 289, 290
 Wielinga, R. J., en B. van Haersma Buma, Het
 huis Voormeer te Heerenveen, 278-304
 Wieselse marke, 204, 239, 244
 Wijdenes, Hervormde kerk, 42, 47
 Wilanow, tuin, 141
 Wilhelmina, Koningin, 128, 129, 133, 138, 140,
 149, 161, 162, 168, 169, 177, 179, 181, 183,
 189, 194, 208, 231, 234, 235, 244, 245,
 247, 248
 Wilhelmina Frederica Louisa van Hohenzollern,
 koningin, 219
 Wilhelmina van Pruisen, prinses, 127, 222
 Willem II, prins, 123, 185, 236
 Willem III, prins van Oranje, 119, 122, 124,
 125, 128, 129, 131, 137, 149, 158, 176, 183,
 184, 186, 189, 200, 201, 203, 204, 219,
 220, 224, 237, 238, 248, 271, 273
 Willem IV, prins, 125, 127, 137, 203, 204,
 237, 238, 239, 282
 Willem V, prins, 98, 127, 137, 203-209, 212,
 218, 221, 222, 224, 234, 238, 239, 241, 248
 Willem I, koning, 128, 137, 162, 204, 208, 212,
 214, 218, 221, 224, 235, 239, 240, 241, 248,
 272
 Willem II, koning, 128, 137, 162, 221, 222,
 243, 244
 Willem III, koning, 128, 137, 138, 162, 221,
 222, 223, 224, 225, 230, 234, 238, 247, 270,
 273
 Willem Frederik, vorst van Nassau-Diez, 239
 Willem, kroonprins van Oranje, 221
 Wisch, huis, 232
 Wolvega, 282, 289
 Workum, 98
 Worthley, C. Stuart, 224
 Woud, A. van de, De St. Jozefkerk te Groningen,
 57-81
 Woudenberg, kerk, 90
 Wuisman, P. J. M., 26
 Wychen, huis, 232
 Wyck, H. W. M. van der, Het Loo. De geschie-
 denis van een koninklijk domein, 183-249
 Wyssel, buurtschap, 237
- Xanten, St. Viktor, 38, 40, 45
- Yperlaan, P. J., 147

REGISTER

- Zeeland, 42
 domeinen, 243
- Zeist, Hernhutter huis, 232
 Broederplein, 232
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 39, 40,
 42, 45, 47, 89, 92, 177
 Slot, 122, 133, 176, 189, 191, 200, 232, 235
- Zoësius, bisschop, 19
- Zorgvliet, huis, 219
 park, 203
- Zuid-Holland, domeinen, 243
- Zuiderzee, 127
- Zutphen, 76, 80
 Broederkerk, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81
 graafschap, 237
- Zuylestein, huis, 192, 233
- Zweden, 33
- Zwitserland, 40
- Zwolle, 76

Voor het Stedelijk Museum „De Lakenhal” te Leiden wordt gevraagd een

hoofd edukatieve dienst

De functie omvat het toegankelijk maken van de museumcollectie door:

- het informeren en begeleiden van (groepen van) museumbezoekers;
- het organiseren en uitvoeren van rondleidingen en projekten;
- leiding geven aan enkele free-lance rondleiders;
- coördineren van activiteiten van de jeugdklassen binnen het museum;
- het geven van lezingen buiten het museum;
- het samenstellen van informatiebladen en lesbrieven;
- het samenstellen van audio-visuele programma's.

Vereisten:

- een opleiding op het niveau van hoger beroepsonderwijs;
- goede mondelinge en schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid, ook in moderne talen;
- goede contactuele eigenschappen en organisatievermogen;
- bereidheid tot het werken in teamverband;
- typevaardigheid.

Zij, die reeds enige tijd als zodanig dan wel bij een dergelijke afdeling werkzaam zijn geweest, genieten de voorkeur.

Salaris:

Aanstelling vindt plaats, afhankelijk van opleiding en ervaring, in de rang van commies (minimum f 1955,—, maximum f 2612,— p.m.)

In de toekomst is, mede afhankelijk van de wijze van functioneren, doorlopen naar de rang van commies A niet uitgesloten.

De rechtspositieregeling van de gemeente Leiden is van toepassing.

Een psychologisch en of grafologisch onderzoek kan tot de selectieprocedure behoren.
Schriftelijke sollicitaties, met vermelding van nummer 76090, binnen 14 dagen te sturen aan

Burgemeester en Wethouders, Stadhuis, Leiden.
